

ועידת צ'רנוביץ ותרבות יידיש *

לפרופסור שמואל ורסט
לכבוד יום הולדתו ה־85

הקדמה

בתולדות התרבות היהודית במאה ועשר השנים האחרונות יש ללשון ולתרבות יידיש מקום מרכזי, כמרכיב של הזהות העצמית בעם ישראל. הנסיון הראשון לכנס ועידה בינלאומית לענייני תרבות יידיש וחיזוק הזהות העצמית היהודית בעם ישראל בא לידי ביטוי בוועידת צ'רנוביץ — בשנת 1908. יזמו אותה ילידי אמצע שנות ה־60 וראשית שנות ה־70 (נתן בירנבוים, יליד 1864; חיים ז'יטלובסקי, יליד 1865 ודוד פינסקי, יליד 1872). בין משתתפיה הפעילים ביותר היו גם בני דור היוזמים וגם בני הדור הצעיר מהם, ילידי שנות ה־80. זקן המשתתפים הפעילים בוועידה היה י. ל. פרץ, יליד 1852.

י. ל. פרץ החל את דרכו בספרות יידיש ב־1888, ורישמו בתרבות יידיש במאה ה־20 הוא רב משקל ובר־קיימא עד ימינו. בוועידת צ'רנוביץ נחל פרץ תבוסה כפולה, על אף מרכזיותו בדיוניה ומעמדו הבכיר בעיני שומעיו. וכמוהו גם היוזם הראשי של הוועידה — נתן בירנבוים. מנהיגותו בקרב יהודי מערב אירופה ומעמדו בגליציה ובבוקובינה לא עמדו לו בוועידת צ'רנוביץ. אפילו הוא נחל תבוסה בוועידה זו.

גם פרץ וגם בירנבוים השתדלו למנוע מן הוועידה לסכם בהכרזות על יידיש, מן הסוג ההצהרתי, שאכן התקבלו בה בסוף. הם ניסו להציע הצעות החלטה שיש בהן דרישות מעשיות, למען חיזוק מעמדה של תרבות יידיש ולשונה בעתיד. פרץ הציע בישיבה השביעית (עש"ק 1931: 106) להחליט, שהוועידה תכיר ביידיש כשפה של העם היהודי ותדרוש לאחד כוחותיו סביב תרבות יידיש ולשונה. בירנבוים הציע, ברגע של משבר עמוק במהלך ההצבעות על הצעות ההחלטה, בישיבה השמינית (עש"ק 1931: 111), נוסח אחר, לאמור: 'הוועידה בצ'רנוביץ סבורה שמן ההכרח להכיר בלשון יידיש כגורם תרבותי, לאומי וחברתי'.

שניהם הציעו מה שהציעו מתוך שיקולים כוללים לא־מפלגתיים ומתוך כמיהה

* מבוא לחיבור מקיף על ועידת צ'רנוביץ. אני מודה מקרב לב לעוזרי המחקר שלי, ויקי אס, זאב ולאה מירון על עריכת מאמר זה, הדפסתו והגהתו.

אמיתית להגיע, הלכה למעשה לאירגון העבודה בדרך הקצרה ביותר, בתחומה של תרבות יידיש בעתיד. הוועידה מרדה למעשה במנהיגיה ובתפיסת עולמם, שדגלה בראייה אינטגראלית של היהדות והאדם היהודי.

בדברי להלן ייעשה נסיון לעקוב אחר התהוות זרם ה'יידישיזם' במאה ה-20, באספקלריה של ועידת צ'רנוביץ, דהיינו: ללמוד על מקומה של הוועידה הראשונה לתרבות יידיש ולשונה בתולדות חיי הרוח ביהדות מזרח אירופה. נושא המאמר 'ועידת צ'רנוביץ ותרבות יידיש' כולל התייחסות להתפתחות תרבות זאת במאה ועשר השנים האחרונות: בתחום הלשון, הספרות והעיתונות ביידיש וצמיחתם עד 1908, דרך התגובות בעיתונות היהודית לפני, תוך כדי דיוני הוועידה ואחריה. הוועידה הפכה, למעשה, לבמה כלל-עולמית וכל-יהודית לדין בשאלות התרבות היהודית המודרנית ובעיותיה. במשך 90 שנה לא פסקו הדיונים, פרסום הזכרונות, המחקרים וההערכות על ועידת צ'רנוביץ! ברור כי גם אם נבחר לרכז את הדיון כאן בשנת 1908 בעיקר, עשוי שפע המאמרים והפרסומים למיניהם לערפל את התמונה באשר לנו עוסקים בנושא רגיש, ויש צורך להכיר באפשרות שהפרוטוקול של ישיבות הוועידה – אבד, והמאמצים שנעשו על מנת למוצאו לא נשאו פרי. במקומו לא נותר לנו אלא להסתמך בעיקר על העיתונות היהודית של אותו הזמן.

גם בהיקפו המצומצם נשאר הנושא שלנו עדיין רחב למדי, ואין אפשרות למצותו במאמר אחד; אולם את ראשי הפרקים של הנושא כולו נציג להלן:

- 1 המקור הראשי לדיוני ועידת צ'רנוביץ – מעלותיו ומגבלותיו.
- 2 1888–1908 – צמיחתה והסתעפותה של תרבות יידיש המודרנית במזרח אירופה ובאמריקה ושנת 1908 כתאריך משמעותי ומיוחד בהתפתחות זאת.
- 3 חקר לשון יידיש וספרותה עד 1908 – כממד נוסף לבחינת עומק הפרספקטיבה ההיסטורית והמודעות העצמית של בני הדור באשר למקומה של יידיש בתרבות היהודית לדורותיה.
- 4 ההקשר ההיסטורי של הצהרת צ'רנוביץ והשפעתו על לשון יידיש כשפה לאומית ותקדימיה במעגל תרבות יידיש.
- 5 הבחירה בעיר צ'רנוביץ כמקום הוועידה וזיקת העיר ותושביה לתרבות יידיש עד 1908.
- 6 המשתתפים הפעילים בדיוני הוועידה וזיקתם הקודמת לעניינים שנדונו בה.
- 7 תולדות הכנת הוועידה והדיונים לפי סדר ישיבותיה, מנקודת הראות של תרבות יידיש על מתחיה הפנימיים והחיצוניים.
- 8 מקומן של עובדות על מעמד לשון יידיש ומצבה בדיוני הוועידה.
- 9 בעיות הכתיב ביידיש, השימוש בתעתיק לאטיני והרפורמה של האלף-בית העברי בדיוני הוועידה.
- 10 סופרים וספרות יידיש בוועידה ומיד אחריה.
- 11 שאלת היחס לעברית בוועידה.
- 12 שאלת המעמד וההכרה ביידיש.
- 13 התגובות בעיתונות היהודית לפני הוועידה ואחריה.

14) התוצאות הממשיות של הוועידה ומשמעותה.

15) תוכנית צ'רנוביץ בתקדים מקץ 90 שנה.

כל אחד מט"ו הסעיפים האלה יכול לפרנס נושא לחיבור עצמאי. אשתדל אפוא לרכז את הדיון באותן התופעות והאירועים שבוועידה ומסביב לה, שיש בהם כדי ללמד אודות הכוחות שפעלו ב־1908 על עיצוב הדיוקן רב־הפנים של תרבות יידיש במאה ה־20. מדובר בתרבות רחוקה ממונוליטיות וחד־ממדיות, וכבר בראשית המאה מוצאים בה ביטוי כל גווני הקשת של המחשבה הציבורית היהודית החדשה, שסימניה המגובשים מתגלים לראשונה כבר בשנת 1897. בשנה זאת הונחה התשתית הרעיונית והפוליטית־אירגונית לחזית משולשת, שמקור יניקתה היה ביסודו של דבר השקפת עולם חילונית.

עובדה ידועה היא, כי בשנה אחת — 1897 — אירעו במקרה או מתוך כורח היסטורי הן הכנס הראשון של ה'בונד' בוילנה, הן הקונגרס הציוני הראשון בבול, וכן פורסם ברוסית ה'מכתב' הראשון של חיבור היסוד מאת שמעון דובנוב על האוטונומיזם. שלושת הזרמים במחשבה הציבורית היהודית קמו כדי לפתוח (כל אחד על פי דרכו) פרק חדש בתולדות העם היהודי, מתוך הסתמכות על הציביליזציה החילונית המודרנית, תוך כדי פסילה להלכה (ולעתים, גם למעשה) של חלקים אחרים בציבור היהודי. מקומן של לשון יידיש ותרבותה בכל אחד מהזרמים האלה אף הוא נקבע, לעתים קרובות, על־ידי שיקולים וחישובים פוליטיים, ולא דווקא על־ידי אינטרס כללי־יהודי. בעיני המנהיגות של זרמים אלה גם חלה דלגיטימציה של אורח החיים המסורתי המבוסס על דבקות באמונה ובקיום המצוות. אלה נתפסו כזכותו של הפרט (במקרה הטוב). דרך מסורתית של הבטחת הקיום היהודי נשללה כאפשרות לפתרון המצוקות של החברה היהודית המודרנית, אף לא הוכרה זכות קיומה כדרך ציבורית בלעדית, וממילא גם נמתחה ביקורת על לשון יידיש של חוגים רחבים אלה ותרבותם.

בוועידת צ'רנוביץ באו לכן לידי ביטוי אותן מגמות ומתחים, שהיו קיימים בציבוריות היהודית זמן רב לפני כן, על אף המאמצים שנעשו במודע עוד לפני הוועידה שלא להיגרר לתחום המחלוקת בדבר הקשר בין תרבות יידיש ולשונה לבין שאלת הלאומיות היהודית לסוגיה.

יום לפני פתיחת הוועידה, בהתכנסות שלא מן המניין של הסופרים י. ל. פריץ, שלום אָש, אַבְרָהָם רייזען וה. ד. נומְבֶּרג, יחד עם יוזם הוועידה נתן בירנבוים, ובנוכחות צירים נוספים שהקדימו לבוא, התפתח ויכוח חריף בין הסופרים לבין עצמם בעניין הצורך לשמור מקום בסדר־היום (שבניסוחו הסופי עסקו באותה ישיבה) לדיון בשאלת היחס של באי ועידת צ'רנוביץ לעברית. אולי ניתן להבחין בסמליות מסוימת בעובדה, שהישיבה שלא מן המניין התקיימה ביום שבת, ה־29 באוגוסט 1908, החל מן השעה 17.30, משמע לפני צאת השבת ובנוכחות נציגי העיתונות. על כך ועל מה שאירע באותו מעמד מדווח בשבועון רֶאָזְסוּוֶעַט בשנת 1908.²

על פי התיאור ברֶאָזְסוּוֶעַט של חילוקי הדעות בין המתכנסים בשאלה — 'האם להעמיד או לא להעמיד לדיון, בסדר־היום של הוועידה, את דבר היחס לעברית?'

— הרי נזדקרו ניגודים קשים, סבוכים ועקרוניים. ניתן על כן לקבוע, כי עוד בטרם נפתחה הוועידה בצ'רנוביץ, נתגלע קרע שלא ניתן לאיחוי בקרב סופרי יידיש הידועים של התקופה. חשוב להדגיש, שהוויכוח סביב היחס לעברית אינו אלא סימפטום של תסמונת שלמה, הנוגעת לעומק הפרספקטיבה ההיסטורית-תרבותית אצל כל אחד מן המתדיינים לפני הוועידה, וכן בוועידה ואחריה. כך אירע אפוא שבטרם נקלעה הוועידה לוויכוח המפורסם בדבר מעמדה של לשון יידיש כשפה לאומית, על רקע אידיאולוגי-מפלגתי בהנהגת נציגים של ה'בונד', של נציגי המפלגות הציוניות ואחרים, ובטרם הוצגו לפני המתכנסים מגמות הוועידה, כפי שהשתקפו בסדר-היום המוסכם, כבר פרצו חילוקי הדעות בין סופרי יידיש, בינם לבין עצמם, אשר לא היו מזוהים דווקא עם מפלגה יהודית זאת או אחרת.

באותה הישיבה, מיום שבת ה-29 באוגוסט 1908, התכנסו באי הוועידה כדי לגבש סופית את סדר-היום המפורט לכל ימי הוועידה (עש"ק 1931: 63-64), בעקבות תיקונים וסידורים, שהוצעו עקב התפתחויות של הרגע האחרון (נציגים שלא הספיקו להגיע לוועידה, החלטה על סדר-הדיונים ומספר הישיבות בכל יום וכיו"ב). את משתפי הישיבה המכינה הזאת הטרידה העובדה, שאין בסדר-היום של הוועידה, שזה עתה הוסכם עליו סופית, סעיף כלשהו המאפשר דיון והחלטה בדבר היחס לעברית. ה: ד. נומְּבֶּרְג פתח בדברים על כך, י. ל. פרץ ענה לו, וחיש מהר התפתחה אופוזיציה לפרץ בקרב סופרי יידיש, בזמן שלתמיכה והבנה הוא זכה דווקא מצידם של נתן בירנבוים, לייבל טויביש, נח פרילוצקי ואחרים.³ יש להדגיש, אם כן, כי מה שהתרחש סביב עניין היחס לעברית וההתנגדות לתוכניותיו של פרץ בוועידה עצמה, התרחש כבר בזעיר אנפין בישיבה המכינה, בה התלכדו סופרי יידיש כאופוזיציה לפרץ.

נומְּבֶּרְג פתח ואמר שמטרת הוועידה היא להביא למהפכה בחיים היהודיים ובספרות יידיש. רצוננו — הוא אמר, בגוף ראשון רבים — הוא להביא לידי עילוי מעלת התפתחותה החברתית של לשון יידיש. הבשיל הזמן לשם נורמאטיביזציה של העניינים העומדים על סדר-היום שלנו (בוועידה). העם מצפה [לשמוע] מאתנו השקפה ברורה על כל הערכים הלאומיים והתרבותיים החדשים, ואל לנו להתחמק מלהביע את יחסנו לשפה העברית, שכל ההיסטוריה והתרבות היהודית קשורים בה. בשאלה זאת עלינו לקבל החלטה ברורה. לפני מיטב הכרתי, לשונה תהיה: אנו מביעים את האהדה הכנה ביותר שלנו לשפה העברית (עש"ק 1931: 65). לאחר התנגדותו הנמרצת והמנומקת של פרץ, נימק גם נומְּבֶּרְג את דבריו ואמר, שהתייחסות [חיובית] לעברית נחוצה על מנת שבחברה ובועולם הספרות אל יתפשטו מיני פירושים מוטעים, שיזיקו לפופולאריות ולסמכות 'שלנו', כלשונו. הוא הוסיף נימוק מעשי, הנוגע ישירות לסדר-היום שכבר אושר: בכל מקרה יש לקבוע עמדה כלפי הלשון העברית, שהרי בזאת תלוי מקומה הלכה למעשה בעשייה התרבותית-ציבורית [היומיומית] (עש"ק 1931: 66).

מקץ ארבעה ימים הגישו נומברג יחד עם שלום אש וחיים ז'יטלובסקי הצעת החלטה — בישיבה השביעית של הוועידה — בעניין מעמדה של לשון יידיש והיחס לעברית. בהצעה נאמר שידיש היא הלשון הלאומית ('די נאַציאָנאַלע שפּראַך')

של העם היהודי, ואילו על מקומה של עברית, רשאי כל אחד לחשוב כרצונו (עש"ק 1931: 106).

בוויכוח שהתפתח, כאמור, בעת ישיבת ההכנה, הגדיל לעשות אברהם רייזען, אשר — למשמע התנגדותו הנמרצת של י. ל. פרץ להצעת נומְבֶּרג ולנימוקיו — האשים את פרץ בכוונות הסותרות את מגמות הוועידה, האשמה שבשנת 1908 היתה נוסחת-קוד שמשמעותה: איום בסילוק מהשתתפות בוועידת צ'רנוביץ. עד כמה שניתן לסמוך על ראזסוועט בדיווחו על אותה ישיבת הכנה, הרי שרימוני היידישיזם המליטאנטי הנצו בצורת ברית בלתי כתובה ומוסווית היטב, בין שלושת הסופרים אברהם רייזען, שלום אש והירש-דוד נומְבֶּרג, אף על פי שלכאורה כל אחד מהם הביע עמדה שונה באותה הישיבה בעניין היחס שיש לגלות לעברית בשם הוועידה. תמיכתו של שלום אש בפרץ, שהתנגד שהוועידה תעסוק בשאלות תיאורטיות, היתה טאקטית בלבד. ואילו האהדה שנומְבֶּרג הציע להביע ללשון העברית, לא היתה אף היא אלא טאקטית, מניפולטיבית וחסרת כל רגישות וטאקט. אברהם רייזען הצהיר עוד בינואר 1905, בכתב-העת 'דאָס יודישע וואָרט' שפורסם בקרקוב שלשון יידיש היא הלשון הלאומית (היחידה) ("די [איינציקע] נאַציאָנאַלע שפּראַך") של העם היהודי,⁴ ובכך הקדים בשלוש שנים את הצעת החלטה של אסתר פרומקין, נציגת ה'בונד' בוועידת צ'רנוביץ, שהגישה הצעת החלטה כזאת בישיבה השביעית (עש"ק 1931: 106).

להבנת עמדתו של אברהם רייזען ורוח הזמן שהצמיח את היידישיזם המיליטאנטי, נביא להלן מספר תקדימים היסטוריים-תרבותיים, שקדמו לוועידת צ'רנוביץ. עוד בסוף שנת 1904 הכריזה האגודה הספרותית היידית — 'יידישער ליטעראַטור־פּאַרײן' — בניו-יורק,⁵ על יידיש כעל שפה לאומית של העם היהודי. אחד המייסדים של האגודה ומפעיליה היה אז חיים אלכסנדרוב (פסבדונים של וויליאם מילר). סופר, עיתונאי ומו"ל ביידיש (רייזען 1914: 57). עם המייסדים של אגודה זאת נמנה גם חוקר הפולקלור י. ל. כהן (עש"ק 1931: 325–326). הכרזה מעין זו נחשבה בעיני יחם ועידת צ'רנוביץ (נתן בירנבוים) ושותפיו בראשית 1908, כצעד נחפז ובלתי מתאים בתנאים האובייקטיביים ששררו אז בקהל יהדות אירופה ובספרות יידיש, אם כי ראו בנוסח זה בעתיד התפתחות רצויה. עם בואו של נתן בירנבוים לארה"ב, בסוף 1907, נדונה תוכניתו לכנס ועידה בצ'רנוביץ, ובדיונים בינו לבין חיים ז'יטלובסקי ודוד פינסקי בניו-יורק על פרטי סדר-היום של הוועידה, נדונה האפשרות לקבוע בו סעיף, לפיו יוצהר על יידיש כעל שפה לאומית של העם היהודי. אפשרות כזאת נדחתה על הסף, בעיקר משיקולים של עיתוי בלתי מתאים (פינסקי 1948: 500–501). גם בירנבוים וגם פינסקי הצטערו כאשר נתקבלה הצהרת צ'רנוביץ. במיוחד חש בירנבוים, כי הנוק מרובה מן התועלת, וכך היה סבור גם דוד פינסקי.⁶ במקום הסעיף הנ"ל, שהורגש כבעייתי, קבעו בסדר-היום סעיף אחרון, סעיף 7, בעניין ההכרה ביידיש ללא הגדרה מסוימת (עש"ק 1931: 62).

עוד בראשית שנת 1905 החליט הסופר אברהם רייזען (על דעת עצמו) להכריז על יידיש מעל דפי שבועונו דאָס יודישע וואָרט בזו הלשון: "דאָס יודישע וואָרט

איז די ערשטע ציטשריפט וואָס זאָגט אַרויס אָפֿן איר פֿעסטע איבערצייגונג, אַז די שפּראַך, וואָס האָט געהייסן בײַ די פֿריערדיקע און בײַ מאַנכע יעצטיקע אַרויסגעבער, זשאַרגאָן — זי איז די ייִדישע נאַציאָנאַלע שפּראַך און איר ליטעראַטור באַטראַכט זי ניט אַלס מיטל, נאָר אַלס ציל אַן-און-פֿאַר-זיך.⁷ ודאָס ייִדישע וואָרט הוא כתב־העת הראשון המביע בגלוי את דעתו, שהלשון שנקראה בפי המוֹלִים הקודמים ואחרים אף בימינו — ז'ארגון, היא הלשון הלאומית היהודית, והוא רואה את הספרות ביידיש לא כאמצעי אלא כתכלית לעצמה.

אם כן, אנו מוצאים כבר ב־1905 את נוסח פתיחתה של הצעת זײטלובסקי, אַש ונומְפּרג בוועידת צײַרנוביץ. אולם, אברהם רייזען התכוון בהצהרתו ליותר מכך: 'די נאַציאָנאַלע שפּראַך', פירושו למעשה היה 'די איינציקע נאַציאָנאַלע שפּראַך', פירושו למעשה היה 'די איינציקע נאַציאָנאַלע שפּראַך', כעדוּתו (רייזען 1933: עמודה אחרונה).

במתן ההצהרות של ה'ייִדישער ליטעראַטור-פֿאַריין' בניו-יורק מסוף שנת 1904 והצהרתו של אברהם רייזען מראשית 1905 בשבועונו שהופיע בקרקוב, מעורבים ישירות שניים ממשותפיה הבולטים של ועידת צײַרנוביץ: אברהם רייזען, שכתבתו בעניין הצורך להכיר בלשון ייִדיש כשפה לאומית החלה למעשה מאז 1900 בקובץ דאָס צוואַנציקסטע יאָרהונדערט שבעריכתו ובשנת 1904 בספר השני של שנתון שבעריכתו יאָרבוך פּראָגרעס,⁸ המשתתף השני, המפורסם ממנו, היה חיים זײטלובסקי, שהשתתף בייסוד ה'ייִדישער ליטעראַטור-פֿאַריין' בניו-יורק בעת ביקורו הראשון באמריקה. פעילותו של זײטלובסקי למען ייִדיש כשפה לאומית נמשכה מאז 1885. בסעיף הראשון של הצהרת העקרונות של האגודה נקבע כי "דער ייִדישער ליטעראַטור-פֿאַריין קוקט אויף דער ייִדישער פֿאַלקסשפּראַך נישט ווי אויף אַ זשאַרגאָן אָדער ווי אויף אַ דערווייליק מיטל אַרײַנצוברענגען בילדונג צווישן די ייִדישע מאַסן, נאָר ווי אויף אַ זעלבשטענדיקער נאַציאָנאַלער שפּראַך, וועלכע דאַרף ווערן די ליטעראַטור-שפּראַך פֿון דעם גאַנצן ייִדישן פֿאַלק" (רייזען 1933: עמודה אחרונה). נאיגוד סופרי ייִדיש מתייחס ללשון העממית ייִדיש לא כאל ז'ארגון (עגה) או כמו אל אמצעי זמני להגיש בו השכלה להמוני היהודים, אלא כמו אל לשון לאומית עצמאית, שצריכה להיפך ללשון הספרותית של כל העם היהודי. לתקדימים כאלה של הצעות ההחלטה בוועידת צײַרנוביץ נתן בירנבוים ביטוי כולל ומועצם בנאום הפתיחה שלו בוועידה.⁹

את המונח 'ייִדישיסם' חידש, קרוב לוודאי, נומְפּרג בפובליציסטיקה שלו אחרי 1908 (רייזען 1927: 526), אולם כבר בימי הוועידה אנו פוגשים את המונח 'אידיסטען' — משמע 'ייִדיסטן' — כניאולוגיזם מקומי בלבד (פֿרומקין 1908: 91). בספרות ייִדיש הפך המושג 'ייִדישיסטן' לשם דבר כאשר יוסף טונקל (דער טונקעלער) פרסם ב־1918 מונולוג הומוריסטי של יהודי מקיוב, בשם 'ייִדישיסטן', ובו תיאור תופעת הנהירה של הנוער היהודי המשכיל והאינטליגנציה היהודית ברוסיה בעשור השני של המאה ה־20, לבקש אחר שורשי היהודיים, התעניינותו בפולקלור יהודי, בלשון ייִדיש הישנה, בשירי עם בייִדיש וכיו"ב.¹⁰

המונח כנתינתו ובניסוחיו בשלושת ההקשרים שהזכרנו: 1) בפי יהודי צײַרנוביץ

בעת הוועידה, שפירושו היה — 'ידידי יידיש'; 2) אצל נומברג, שפירושו — מהפכה תרבותית ופתיחת עידן חדש בתולדות תרבות היהודים באמצעות לשון יידיש (פרוגרמה טוטאלית¹); 3) ובמונולוג ההומוריסטי של דער טונקעלער, שפירושו — סימן לחילופי דורות וצורת הפנמה של הזהות היהודית על-ידי הפיכת סמלי החיים הדתיים ואורחות החיים המסורתיים למוצגים מוזיאליים, תוך כדי איסופם, מיונם וצירופם למודוס תרבותי חדש שמתנהל ביידיש מודרנית מתוך זיקה של חיבה לאמנות העממית ולערכי מסורת ופירושיה, אבל ללא קיום מצוות או זיקה להשקפת עולם אמונית. מונח זה 'ידיזם' או 'יידישיזם' מציין קשת שלמה של משמעויות, שהמשותף לכולן הוא תזוזה בפרספקטיבה ההיסטורית, החל מגישה חיובית לפלוראליזם לשוני ותרבותי יהודי (לפי נוסח צ'רנוביץ) ועד למוניזם לשוני ותרבותי יהודי הלכה למעשה (לפי נוסח אברהם רייזען, הירש דוד נומברג, חיים ז'יטלובסקי ואסתר פרומקין). עם כל ההבדלים האידיאולוגיים שביניהם, הרי שהמשותף לחלוצי היידישיזם המודרני האלה הוא הוצאתה של הלשון והתרבות היהודית בעברית מחוץ לתחום, בכל אשר נוגע לתמונת העתיד הרצויה לשם קיום העם היהודי.

בזמן שהצעתו של נומברג היתה כנראה מעוגנת בשיקולים טאקטיים בלבד וכך גם הנמקתו (כפי שראינו לעיל), הרי שהתנגדותו של פרץ לגישת נומברג היתה מטעמים מעשיים וראייה מפוכחת, כי הצהרות אין בהן כדי לשנות עמדות וכי קבלת הצעותיו של נומברג עלולה לפגוע בסדר העבודה התקין והקונסטרוקטיבי שהוועידה מיועדת לבצע. יתר על כן, גם הנמקתו של פרץ לעצם התנגדותו נגעה בלב ליבה של בעיית היחס של חלוצי היידישיזם המודרני לשפה העברית ותרבותה. ההבדל הבולט בין שתי הגישות היה בכך, שבזמן שנומברג דיבר בעיקר לגופם של האנשים, תוך כדי טישטוש דעתו כלפי הדבר עצמו, הרי שפרץ דיבר לגופו של עניין, ללא פניות: פרץ לא היה סבור שהוועידה צפויה להאשמות כלשהן על כך, שאין היא מחליטה החלטה על יחסה כלפי העברית. הימנעות מהחלטה אין עדיין פירושה שתיקה והתחמקות מן הבעיה, הוא טען. "התאספנו כאן (הוא אמר בלשון רבים) על מנת לעסוק בעבודה מעשית, מתוך מגמה חיובית, למען לשון יידיש." בהמשך דבריו, הוא אמר, כי השאלה אודות עברית היא שאלה תיאורטית ולא מעשית, והדיון בה לא יהיה פורה. כל אחד יתבצר בעמדתו. פרץ טען כנגד נומברג שהימנעות הוועידה מלדון ביחסה לעברית לא תעורר לדעתו כל שנאה כלפיה, וכי אין זה עבורו ענין אישי (כנגד עברית), שכן דעתו ידועה היטב בציבור. והוא נימק את דעתו באומרו בפירושו [וכאן מופיע בראָזסוועט לראשונה ציטוט ישיר מפי פרץ] "איך זאָג אויפֿריכטיק — אונדזער נאַציאָנאַלע שפּראַך איז העברעיִש, אונדזער פֿאַלקסשפּראַך [איז] ייִדיש" (עש"ק 1931: 65). ולשונו הלאומית היא עברית, לשוננו העממית היא יידיש. למשמע דברים אלה יצא אברהם רייזען והוכיח את פרץ על פניו, שאם כן, אין פרץ מדבר ברוח הוועידה, אלא נגד מגמות הוועידה.

בשלב זה של הדיונים התפתח פולמוס ער — שתוכנו לא נמסר בראָזסוועט' כלשונו — בין משתתפי הישיבה המכינה סביב הפלוראליזם שבדברי פרץ. במשך

שלוש השעות, שארכה ישיבה זאת, נערכה למעשה — עם כל ההבדלים — מעין חזרה גנראלית של ועידת צ'רנוביץ עצמה, שנפתחה למחרת. הבדל אחד היה בכך, שב־29 באוגוסט הכריעה דעתו של י. ל. פרץ, אשר לאחר הוויכוח הכללי שעוררו דבריו, הבהיר עמדתו בעזרת טיעונים ענייניים והגדרות משלו למונחים 'שפה לאומית' [נאַציאָנאַלע שפּראַך] ו'שפת־העם' [פּאָלקסשפּראַך] ואילו בוועידה עצמה, לא נתקבלה דעתו והוא נשאר במיעוט. אכן, הדיווח בראַזסוועט מסתיים במלים (בתרגום ליידיש) "בכלל האָט דער פּאָרשלאַג פֿון נאַמבערגן נישט געפֿונען קיין מיטגעפֿיל" [בכלל לא זכתה הצעתו של נומָרג לאהדה]. שורה לאקונית מדי, שאינה משקפת כנראה את אשר התרחש ממש.

לאחר הפולמוס שעוררו דבריו, חש פרץ כי לא הובן כהלכה והסביר: שפה לאומית אני קורא — אמר פרץ בגוף ראשון — לאותה שפה שנולדה עם האומה המסוימת ושיכולה להיעלם רק עם שקיעתה (של אותה אומה): כזאת היא עברית. שפת־העם (פּאָלקסשפּראַך), אני קורא לשפה אשר הפכה בתקופה היסטורית מסוימת שפת הדיבור של חלק מסוים בעם היהודי, השפה שלא נולדה ביחד עם היהדות, שגורלה אינו קשור באופן אורגאני עם גורלו של העם (עש"ק 1931: 66). פרץ סיים את דבריו באומרו, שכל אחד רשאי כמובן להביע בוועידה, אגב אורחה, את יחסו לעברית, אולם אין הוועידה צריכה לדרוש אחדות בעניין זה, שכן לא זה הנושא שצריך לעמוד על הפרק בתוכנית המעשית של הוועידה (שם). אין ספק שוועידת צ'רנוביץ היתה שייכת לקטגוריה לגמרי אחרת של אירועים היסטוריים, לולי דמותו של י. ל. פרץ. י. ל. פרץ ללא ועידת צ'רנוביץ היה נשאר בוודאי אותו פרץ, אם כי ייתכן כי אחדים מנאומיו ומאמריו לא היו נכתבים ללא אירוע זה בחייו.

על אף הדיווח הקוהרנטי והמפורט של ראַזסוועט על מה שאירע ב־29 באוגוסט, בטרם נפתחה הוועידה, הרי שמספר עובדות חשובות נשארו חסויות בצל: אין אנו יודעים את רשימת המשתתפים, וניתן רק לשחזרה חלקית. והחשוב מכול, הוויכוח שהתעורר בעקבות הבחנתו של פרץ בין לשון לאומית לבין לשון־העם, רק הזכר, אך לא תואר שם כלל.

המקור לידע אודות דיוני הוועידה — מעלותיו ומגבלותיו

נדמה שאין חולק על כך, כי חשיבותה ההיסטורית של ועידת צ'רנוביץ היא, בין היתר, בהיותה מאורע ציבורי וזאת הודות לעיתונות היהודית שהגיבה, דיווחה ואירחה בין דפיה את משתתפי הוועידה, מחייביה ומתנגדיה ואת אלה שהוזמנו ולא הגיעו מסיבות שונות. כך, על אף המספר הקטן יחסית של צירים (כ־70) ועל אף המספר הקטן עוד יותר של המצביעים בעת קבלת החלטות הוועידה (לכל היותר כ־40), הורחב מעגל המתדיינים באמצעות העיתונות היהודית. ויעיד על כך שפע המאמרים, שנתפרסמו לפני הוועידה, בזמנה ואחריה בשנים 1908–1909, שלא לדבר על שפע הזכרונות, מאמרי היובל וכיו"ב שהופיע במשך 90 שנה, ועד היום.

לא כאן המקום לדבר על המגבלות והיתרונות של מקורות עיתונאיים למיניהם בחקר מדעי היהדות, אולם יש לציין כי בהעדר מקור מהימן יותר, כגון הפרוטוקול של ועידת צ'רנובין, הופכת העיתונות למקור הטוב ביותר, ואפילו הכרחי, גם אם לא מספיק.

המקור החשוב היחיד, המנסה לענות על השאלה: מה קרה בוועידת צ'רנובין, ולברר את העובדות ההיסטוריות, הוא הפרסום שיצא לאור ע"י יו"א בוילנה. פרסום זה הוכן בשנת 1928 והודפס כספר בשנת 1931, תחת השם: די ערשטע יידישע שפראך קאָנפֿערענץ (עש"ק 1931). בספר נעשה נסיון לשחזר את מהלך הוועידה על עשר ישיבותיה הרשמיות, יום יום ושעה שעה, על סמך מלאכת שיבוץ של עשרות רבות של מקורות עיתונאיים, שנרפסו לפני הוועידה, בזמנה ומיד אחריה. לשם תיאור מהלך הוועידה נוצלו בעיקר המאמרים, שהופיעו ב־11 כתיב־עת ועיתונים יומיים. נוכחותם של נציגי העיתונות היהודית ודאי תרמה לכיסוי שוטף של הוועידה ופתחה פתח להשוואה בין דיווחים ממקורות שונים על אותו אירוע מאירועי הוועידה הרבים.

יש להצטער על שלושה ליקויים במהדורת יו"א, שניתן לתקן בעתיד במהדורה שנייה מתוקנת ומורחבת של הפרסום משנת 1931; הווה אומר:

(א) מהדורת יו"א אינה מביאה תמיד את המקורות בשלמותם. לעתים מזומנות אלה הם קטעי מאמרים, כאשר טעם המלקט או הצורך בבניית הרצף הכרונולוגי של מהלך ישיבות הוועידה גוברים, על חשבון שלמות המקור.

(ב) המקורות בעברית, רוסית ואנגלית, אינם מובאים כלשונם, אלא בתרגום לידיש בלבד.

(ג) בסוף הספר לא מופיע שום מפתח. מהדורת יו"א היא על כן, עד היום כספר החתום לרבים, גם לאלה העוסקים בחקר תולדות הוועידה.

יש להניח כי עקרון השיחזור הכרונולוגי השולט בספר השפיע על מבחר הקטעים המובאים, והוא גם הכתיב את הפירוק (לפעמים) של מאמרים שלמים לפי צורכי מיקומו של כל קטע ברצף הכרונולוגי, וכן גם השפיע על השמטת קטעים. כתוצאה מן העיקרון השליט הזה במהדורת יו"א, עם כל יתרונותיו הגדולים, נותרו עדיין לאקוונות, סתירות וסילופים הנובעים מעצם שיטת הההדרה. על דוגמה כזאת נעמוד להלן.

בהרצאתו המבולבלת של שלום אָש על תרגום אוצרות התרבות היהודית לידיש, בישיבה השנייה, הוזכר צורך בתרגום התנ"ך לידיש (עש"ק 1931: 81-82). הדבר עורר דיון ער בשאלה. בין המתדיינים היתה אסתר פרומקין. כל מה שהמקור הראשי שלנו מוסר על כך הוא, שאסתר אמרה, כי עבור יהודים לא יהיה לתרגום לידיש אותו ערך שהיה לתרגום התנ"ך עבור עמים אחרים. אצל יהודים זהו עניינו הפרטי של כל אחד, בזמן שלותָר, למשל, עשה זאת מתוך מגמה רליגיוזית וראה בתרגומו עניין השייך לעם כולו. עוד היא מציינת שם, כי באותה המידה שחשוב לתרגם לידיש את האוצרות העתיקים של היהודים, כך חשוב בכלל לתרגם גם את כל יתר האוצרות של אומות העולם (עש"ק 1931: 84).¹²

על פי מהדורת וילנה של דברי הוועידה (עש"ק 1931), הרי כאן מסתיימת

מעורבותה של אסתר בדיון הזה. בהמשך מדווח, כי בתשובתו למתדיינים קובע שלום אש, שבעיניו חשיבות התרגום של התנ"ך לידיש היא כפולה: הן לשם שיפור השפה והן לשם עליוי הנשמה היהודית (שם). בעקבות דברים אלה מוגשות שתי הצעות החלטה, וזו לשונן:

(א) "די איבערזעצונג פֿון תנ"ך איז נייטיק, בכדי צו באַרײַכערן און פֿאַרשענערן די ייִדישע שפּראַך". (תרגום התנ"ך דרוש לשם תגבור עשירותה ויופיה של הלשון בידיש).

(ב) "די איבערזעצונג [פֿון תנ"ך] איז נייטיק, בכדי צו באַרײַכערן די ייִדישע קולטור (דעם ייִדישן גײַסט)". (עש"ק 1931: 85). (תרגום התנ"ך דרוש כדי להעשיר את תרבות יידיש — את הרוח היהודית).

לאחר 'ויכוחים מסוימים' ('נאָך געוויסע וויכוחים', כלשון המקור שלנו), הוחלט לאמץ את שתי ההצעות בהחלטה אחת, וניסוח ההחלטה המאוחדת נמסרה לוועדה של שבעה חברים. מה היו 'ויכוחים מסוימים' אלה ומה התרחש סביב עצם הצורך בהגשת שתי הצעות החלטה, על כך אין במהדורת וילנה כל תשובה. את התשובה אנו מוצאים בדין וחשבון של אסתר פרומקין, שפורסם בוילנה, בצורת מכתב, במאסף די נײַע צײַט, כרך IV, עמ' 89–104) בסוף שנת 1908. בספר המקורות במהדורת יוואָ נדפסו קטעים לא גדולים מתוך הדרו"ח השלם (עש"ק 1931: 197–201).¹³ הקטע שאליו נתייחס בהמשך, על מנת להשיב לשאלתנו, לא נוצל בספר ואף לא הופיע בין הקטעים שנדפסו בו.

מעניין לבחון את השקפתה של אסתר פרומקין בעניין לשון ותרבות יידיש: כיצד עיתונאית מוכשרת כמוה — תועמלנית 'בונד' פעילה ומתעניינת בשאלות החינוך בבית-הספר היסודי — משקיפה על הוויכוח שהתפתח בעקבות דברי התשובה של שלום אש, וכיצד היא נוטלת בו חלק.

היתה זאת ההחלטה הראשונה של הוועידה וראשית ההתמודדות בין תפיסות מנוגדות בקרב יוצרי תרבות יידיש המודרנית ומפיציה. על התפתחות הוויכוח היא מדווחת: "אַשס רעפֿעראַט האָט געגעבן אַ געלעגנהייט צו אַ גאַנצן ים מליצה: 'מע דאַרף אויסבילדן דעם ייִדישן גײַסט', 'מע דאַרף דערצײַען די ייִדישע גשמה', 'נאָר אין דער פֿאַרגאַנגענהייט קענען ייִדישע קינסטלער שעפֿן באַגמסטערונג', 'נאָר אין חדר האָט זיך געקענט אויסבילדן אַ ייִדישער קינסטלער' — 'ניין, ניט אין חדר, אין בית-המדרש'. " (הרצאתו של שלום אש הגישה הזדמנות לים שלם של מליצות: 'יש לעצב את הרוח היהודית', 'יש לחנך את הנשמה היהודית', 'רק מן הַעֵבֶר יכולים אמנים יהודים לשאוב התלהבות', 'רק בחדר יכול היה להיווצר אמן יהודי', 'לא, לא בחדר, בבית-המדרש').

לאחר מכן היא משלימה את החסר בספר המקורות שלנו ומתארת את תגובת פעילי ה'בונד' על דברים אלה: "מע ענטפֿערט זיי, אַז דאָ איז קודם-כֹּל אַ שפּראַך-קאַנפֿערענץ. אַז דער 'ייִדישער גײַסט' איז אַזאַ זאַך, וואָס יעדער קלאַס, יעדע גרופע וויל דערצײַען אויף איר אופֿן. אַז די איבערזעצונג פֿון תנ"ך איז וויכטיק פֿאַר דער שפּראַך, איז אַ פֿאַקט, לאָמיר דאָס אָנערקענען און גענוג" (פרומקין 1908, עמ' 94). [ענו להם שכאן ועידת-לשון, ש'הרוח היהודית' היא דבר שכל

מעמד, כל קבוצה מבקשת לחנך על פי טעמה. תרגום התנ"ך חשוב ללשון, זו עובדה — נכיר בה ודין.

מסמך זה, שאנו מצטטים ממנו, הוא מקור היסטורי חשוב ומעניין במיוחד מכמה בחינות, וראוי לניתוח נפרד. כאן יש לציין, כי על אף הגדרתו בתת-הכותרת כמכתב של משתתפת (בוועידה), הרי זה דין-וחשבון לכל דבר, אולי הדין-וחשבון המקיף ביותר והיחיד המבוסס לפחות על חלקים מן הפרוטוקול האבוד של הוועידה וכן דברים עליה, המבוססים ישירות על תוכן קטעים מהפרוטוקול, שאסתר קיבלה מידי רושם רשומות הוועידה ('שריפֿטפֿירער־סטענאָגראַף') ועל פי הרישומים שניהלה בעצמה (עש"ק 1931: 131).¹⁴

אסתר היתה בעלת סגנון בידיש, ואת שהתרחש לקראת קבלת ההחלטה הראשונה בוועידה היא מוסרת ספק מתוך לעג, ספק מתוך צער על אובדן הקרב הראשון: "ס'געפֿינען זיך גוטע מענטשן וואָס זאָגן, אַז מע דאַרף אַרײַנשטעלן אין דער רעזאָלוציע אי 'דעם גײסט' אי 'די שפּראַך'. די מערהײט איז מסכים. מע קלײבט אויס אַ קאָמיסיע, זי זאָל פֿאַראײניקן דעם 'גײסט' מיט דער 'שפּראַך'" (פרומקין 1908: 95). ויש אנשים טובים הטוענים, שצריך להכניס לנוסח הסיכום את 'הרוח' ואת 'הלשון'. הרוב מסכים. בוחרים ועדה שתאחד בניסוח את 'הרוח' עם 'הלשון'.

אסתר פרומקין חשה בעצמה, כבר אז, ביומה השני של הוועידה, כי לה ולחבריה צפויים מאבקים קשים. שמה הרשמי של הוועידה מבחינתה, מחייב: 'קאָנפֿערענץ פֿאַר דער ײִדישער שפּראַך' (עש"ק 1931: 11), לקידום ענייני שפת יידיש בלבד. זאת מוכן ה'בונד' לעשות בשיתוף עם גורמים אחרים בציבוריות היהודית, אפילו עם יריבים פוליטיים. אבל ענייני תרבות יידיש, אופי התרבות היהודית, ה'יידישער גײסט' — זהו עניין שכל מגזר חברתי-כלכלי בעם יקבע בעצמו. אין זה שייך לוועידה בצ'רנוביץ ולא לשם כך באו היא וחבריה לוועידה.

שאלת ההפרדה בין לשון יידיש לבין התרבות היהודית לדורותיה הועמדה למבחן ונחלה כשלון חרוץ. לאחר הדיווח של אסתר בא הפירוש שלה (באותו מסמך, שלא נכלל בשלמותו במהדורת וילנה של מקורות הוועידה): "דיזע ערשטע אָפּשטימונג איז געווען אַ פּראָבעשטיין. זי האָט געוויזן, אַז אין די גרענעצן פֿון שפּראַכפּראָגן וועט מען זיך בשום־אופֿן נישט אײַנהאַלטן" (אסתר 1908, עמ' 95). [ההצבעה הראשונה היתה בבחינת אבן-בוחר. היא הוכיחה, שאי אפשר בשום אופן להגביל את הדיון במסגרת שאלות הלשון].

1888–1908

אנו מציינים כאן 90 שנה לוועידת צ'רנוביץ ומיד נשאלת השאלה: כלום יש חשיבות לשנת 1908 בתולדות התפתחותה של תרבות יידיש, נוסף להיותה שנת כינוס הוועידה? על כך יש לענות בחיוב: ועידת צ'רנוביץ היא אירוע שאת מלוא משמעותו יש להעריך בזיקה להתפתחויות שהבשילו ובאו לידי ביטוי דווקא בשנת 1908, לפני הוועידה ואחריה. יתר על כן, קיים אפילו קשר אישי בין אחדים מן

המשתתפים בוועידה ו/או כאלה שעקבו אחרי דיוניה וגילו מעורבות בענייניה, לבין יתר האירועים בתחומה של תרבות יידיש ב־1908. עוד לפני שנעמוד בקצרה על קשרים הרדיים אלה, יש לציין כי חשיבות שנת 1908 בתולדות תרבות יידיש אינה מתפרשת אלא בזיקה לשנת 1888, שבה התרחשו מספר אירועים ספרותיים בתולדות ספרות יידיש שאנו כיום — 110 שנה לאחר מכן — מצווים להזכיר, כדי לדייק בבואנו לדבר (עד כמה שאפשר) לגבי שנת 1908.

בשנת 1888, החל שלום יעקב אברמוביץ' לסכם את עבודתו הספרותית ביידיש ופרסם באודסה, לראשונה, את הספרים הראשונים של אֶלֶע פֶּתִימִים פֶּוֹן מֵעֲנֵדֶעֶלֶע מוֹכֵר־סְפָרִים אָפֶגְדֶרֶקט ביכערוויז פסדר — איינס נאָך דאָס אַנדערע... בהוצאת המחבר. באותה שנה הופיע י. ל. פרץ לראשונה בתחומה של ספרות יידיש, עם הפואמה שלו מאָניש, המציינת נקודת מפנה בספרות יידיש המודרנית. לעומת גישתו הסוציולוגית של מנדלי כלפי החברה היהודית במחצית הראשונה של המאה ה־19, מביא פרץ בפואמה שלו, לראשונה בספרות יידיש, נסיון אמנותי מודע בעיצוב מצוקתו של גיבור אינדיבידואלי בחברה היהודית. גם השלישי בחבורת הקלאסיקונים, שלום־עליכם, עשה צעד מכריע בתולדות תרבות יידיש: בשנת 1888 הוא התחיל לפרסם את המאספים די יודישע פֶּאַלקס־ביבליאָטעק, קבצים ספרותיים רבי היקף שריכזו סביבם את מירב הסופרים של התקופה ומיטבם, כולל אלה שעד אז כתבו רק עברית. בקבצים אלה פרץ את מאָניש ומנדלי חידש את כתיבתו היוצרת ביידיש בבואו לפרסם שם את הנוסח המורחב של דאָס ווינטשפֶּינגערל.

על ועידת צ'רנוביץ ניתן אפוא להשקיף משתי זוויות ראייה, המשלימות זו את זו:

(א) על פי כוונת היוזמים — כאירוע היסטורי־תרבותי ממזג, ברצף של התפתחות התרבות היהודית, המעשיר את חיי הרוח ותורם להבעת הזהות העצמית של הדור.

(ב) על פי התוצאות, בדיעבד, כאירוע היסטורי־תרבותי מפלג, ברצף של התפתחות התרבות היהודית — המדלדל את חיי הרוח ופוגם בזהות העצמית של הדור.

כוונת המארגנים (נתן בירנבוים, חיים ז'יטלובסקי ודוד פינסקי ובהמשך גם פרץ) היתה להתרכז בעבודה מעשית למען יידיש, מבלי לגרוע ממקומה וממעמדה של השפה העברית. זה מוכח מתוך תוכנית הוועידה וסדר־היום שלה. התוצאות המיידיות של הוועידה היו: הצהרות במקום מעשים, פילוג במקום ליכוד השורות, ומזכירות נבחרת נטולת תקציב וסמכויות, פרט לדאגה לכנס את הוועידה הבאה.

בוויכוחים הרבים בוועידה על העמדה הראויה כלפי הלשון העברית התברר שאירוע זה ב־1908 הצטרף לשרשרת ארוכה של פולמוסים על מקומן של יידיש ועברית בתמונת העתיד של העם היהודי. ועידת צ'רנוביץ אמורה היתה לכתחילה לערוך תכנון העתיד של תרבות יידיש. אך לא כך היה. הדיון התרכז בלעדית

בסעיף 7 של התוכנית. אך יותר משוועידת צ'רנוביץ התמקדה בוויכוח בין עברית ויידיש, היא שימשה מעין קטליזטור למתחים קיימים בין יידיש ועברית, שהעלו עוד לפני הוועידה אנשים שסברו, כי טיפוח לשון אחת יבוא בהכרח על חשבון מעמדה של הלשון האחרת. נמנו עמהם סופרים ואנשי רוח כאחד העם, יוסף קלויזנר, י. ל. ברוך ואחרים.¹⁵

אולם במסגרת דברינו כאן נבחן את משמעות 1908 על רקע 1888 מן הבחינה הראשונה, והיא – תוכן הוועידה לאור הבשלת תהליכים פנימיים של העשרת הזהות העצמית באמצעות לשון יידיש ותרבותה מתוך מיזוג כוחות ולא מתוך פילוג כוחות. עוד במאָניש (1888) התערב המחבר, י. ל. פרץ, במהלך הפואמה והכריז בהערה דיגרסיבית על מגבלות השפה בה הוא כותב לראשונה שירה ביידיש, מתוך איזו מצוקה של משורר, שאינו מוצא את המלים המתאימות לביטוי תחושות מעוררות ודקות הבעה.¹⁶ שלוש שנים לאחר מכן, כאשר פרץ פרסם לראשונה את די יודישע ביבליאָטעק (1891) והמשיך בכך את מסורת פרסום קבצים ספרותיים רבי משקל ביידיש, הוא פתח את הקובץ במאמר פרוגרמאטי בשם בילדונג (הכוונה היא בעיקר ל'השכלה יהודית'). במאמר זה, המהווה אבן פינה בבניין יצירתו של פרץ ובתרבות יידיש המודרנית בכלל, ניתן למצוא לא רק את גרעינה המנומק והמרומז כאחת של עמדת פרץ בוועידת צ'רנוביץ בעניין יידיש, עברית וארץ ישראל, עבודה מעשית בגלות, ותפיסתו הכוללת על הלאומיות היהודית ככורח היסטורי כללי, אלא גם פנייה אל האינטליגנציה היהודית של דורו להשקיע את מרצה, את הידע ואת הלהט שלה בעבודה המעשית היחידה לפי דעתו, שהיא בת קיימא, והיא: חינוך המשכיל היהודי למען העלאת רמתם האישית של כל אחד ואחד מבין המוני בית ישראל, בשפת ההמון – ביידיש.

ניתן לציין שמבין שלושת הקלאסיקונים היתה מנהיגותו של י. ל. פרץ כסופר העקיבה ביותר והקובעת בימי ועידת צ'רנוביץ. הוא התמודד הרבה יותר מחבריו ביצירתו הבלטריסטית והפובליציסטית כאחת עם שאלות הספרות והקיום היהודי של דורו במאה ה-20. תרומתו של שלום-עליכם לעומתו, כסופר הנוגע בשאלות אלה, במיוחד אחרי 1888, מועטה ביותר, ואינה ממוקדת בחיבורים ספציפיים, אלא מפוזרת על פני ספריו ולעתים אף נושאת אופי פליטוניסטי-פארודיסטי (שמרוק 1981: 696–697). גם תגובתו הישירה לוועידת צ'רנוביץ היתה בעלת אופי כזה (נאָווערשטערן 1971: 184). ביצירתו של מנדלי מוכר-ספרים, המעוגנת בהתמודדות ספרותית-רעיונית עם שאלת הספרות והקיום היהודי במחצית הראשונה של המאה ה-19 בעיקר, אין לבעיות הספרות והקיום היהודי בסוף המאה ה-19 ובמאה ה-20 מקום פרט להשתקפות מזדמנת באחדים מסיפוריו הקצרים בלבד. בעייתיות מנהיגותו של מנדלי במתן תשובות לבעיות הזמן מוצאת את ביטויה ההומוריסטי בזכרונות דובנוב על החוג באודסה בשנות ה-90. זה היה חוג לליבון בעיות העם והשעה, שבו השתתפו דובנוב, רבניצקי, מנדלי ואחרים. דובנוב מספר, שמנדלי היה משנה את דעותיו משיבה לשיבה על אותם הנושאים, ואף לא היה מודע לכך, עד שחבריו החליטו לייסרו ולעמת את דבריו

עם דברי עצמו כפי שנרשמו.¹⁷ אף על פי כן, לאור מעורבתו בשאלות הלאום ויחסו ליידיש ועברית כחלק אינטגרלי של תרבות יהודית אחת (על אף שהמעייט לכתוב על כך), היה העדרו של מנדלי מוועידת צ'רנוביץ בבחינת חסרון מורגש. מבין ראשי ספרות יידיש בשנת 1908 היה, אם כן, פרץ המועמד הטבעי לעמוד בראש קבוצת הסופרים והדיונים בוועידה. כשבועיים לפני יום הפתיחה ציפו לבואם של יותר מ-40 סופרים ידועי שם, שהבטיחו את השתתפותם (עש"ק 1931: 8). ביניהם היו רבים שלא הגיעו, כמו שמואל ניגער וא. וויטער, אשר שמם קשור קשר הדוק להתפתחויות מרכזיות בתחומה של ספרות יידיש ותרבותה ב-1908. ניגער, וויטער ושמריה גוֹרְלִיק היו העורכים של הירחון הספרותי הראשון ביידיש של האינטליגנציה היהודית – ליטעראַרישע מאָנאַטסשריפֿטן.¹⁸ כתב־עת זה חולל מפנה בתולדות ספרות יידיש המודרנית מכמה בחינות. על שתיים מן הראוי להתעכב כאן, בקשר לוועידת צ'רנוביץ:

(א) כל שלושת עורכי כתב־העת היו חברים לשעבר בתנועות פוליטיות ובמפלגות יהודיות.

(ב) הם הכריזו כעין מאניפסט היסטורי־תרבותי – צו די לעזער, לאמור: "על פרשת דרכים בין שתי תקופות" מטילים הם על עצמם את האחריות לפרסם את כתב־העת מתוך הכרה בצורך ובהכרח ההיסטורי "לצקת את ה'אני' הלאומי בתבניות מקוריות [...] בשם הרנסאנס התרבותי ההולך וקרב", שהם מתכוונים להיות לו מבשר וממריץ. לראשונה נעלמה נימת הפולמוס והשיטה של בניית הזהות העצמית הלאומית על יסוד שלילת ה'אחר', היריב. במקום דיבור נגד, נוסח כאן ה'אני מאמין' באורח חיובי.

שמריה גוֹרְלִיק (הציוני לשעבר), א. וויטער (הבונדאי לשעבר) ושמואל ניגער (הציוני־סוציאליסט לשעבר) חברו יחד למען תחייה לאומית יהודית ותרבותית באמצעות לשון יידיש וספרותה. על כן אין זה מפתיע שכבר במרץ 1908 היה כתב־העת שלהם בין הראשונים והבודדים שהודיעו על קיום הוועידה ותוכנה ואף מצאו לנכון להגיב על התוכנית: "דורכפֿירן די קאַנפֿערענץ פֿאַר די ייִדישע שפּראַך הייסט פֿאַרווירקלעכן איינע פֿון די וויכטיקסטע און נאָענטסטע אויפֿגאַבן, וועלכע שטייען פֿאַר דער ייִדישער ליטעראַטור־וועלט" (ליטעראַרישע מאָנאַטסשריפֿטן, 2 במרץ: 158; עש"ק 1931: 7). ולקיים ועידה מוקדשת ללשון יידיש פירושו להגשים את אחד התפקידים הדחופים והחשובים ביותר של עולם־הספרות ביידיש).

השוואה בין המאמר בילדונג לבין המאניפסט צו די לעזער, עשויה להצביע על כמה עניינים המשותפים לקריאה של פרץ אל האינטליגנציה היהודית ולצורת היענותה – ב'צו די לעזער' – כעבור כ-18 שנה, כגון: הצורך לעשות למען העלאת רמתם התרבותית של המוני בית ישראל דרך טיפוח לשון יידיש ותרבותה, לא כמכשיר אלא כערך לאומי בפני עצמו; כגון: הכורח ההיסטורי בטיפוח תרבות לאומית יהודית מודרנית, שלילת דרכה של האינטליגנציה המתבוללת והצגתה כדרך ללא מוצא וכיו"ב.

ראויה לציון היא העובדה כי שנת 1908 היתה משופעת במאורעות עם השלכות לטווח ארוך בתולדות תרבות יידיש בתחומים רבים: עיתונות, תיאטרון, מוזיקה,

פולקלור ואתנוגרפיה, ספרות יידיש ומעמדה של לשון יידיש בארץ ישראל.¹⁹ נביא להלן מספר דוגמאות:

בינואר 1908 נוסד העיתון היינט בווארשה, הראשון משני היומונים המרכזיים הוותיקים ביותר ביהדות מזרח אירופה עד מלחמת העולם השנייה. הפובליציסט הראשי שלו, הלל צייטלין, היה בין שולליה החריפים ביותר של ועידת צ'רנוביץ, לפני כינוסה ואחריה. לפני מלחמת העולם הראשונה היה היינט העיתון ביידיש הנפוץ ביותר באירופה (רייזען 1914: 678). באותה השנה, באפריל 1908, מתחיל להופיע בניו יורק כתב־העת הראשון להומור וסאטירה דער קיבעצער, שנוסד על־ידי יוסף טונקל (דער טונקעלער), כתב־העת שנתן ביטוי לחילופי משמרות בעיתונות יידיש באמריקה ושימש אכסניה ספרותית עבור טובי סופרי יידיש.

בתחום התיאטרון ביידיש מהווה שנת 1908 מעין פרשת דרכים ומוקד להתחלות רבות־משמעות: זאת שנת פטירתו של אבי התיאטרון היהודי אברהם גולדפאדן ושנת נסיונות ראשונים לגבש מסגרות אמנותיות חדשות למשחק ולדיון בתיאטרון ביידיש. גם צ'רנוביץ העיר והוועידה יש להם חלק בכך. בשנה שגולדפאדן ייסד את התיאטרון ביידיש הוא הוציא לאור, זמן קצר לפני כן, ב־1876, כתב־עת ביידיש בצ'רנוביץ: דאָס בוקאווינער איזראַעליטישע פּאָלקסבלאַט. על סדר יומה של ועידת צ'רנוביץ הועמדה שאלת התיאטרון ביידיש (הנקודה הרביעית בסדר־היום) והמרצים העיקריים היו צריכים להיות י. ל. פרץ ונח פּרילוצקי. מיד אחרי הוועידה (שלא הספיקה לדון בכך) הוציא המו"ל ומחבר המחזות ה. עפּעלבערג, בספטמבר 1908, בווארשה, כתב־עת לתיאטרון, ספרות ואמנות — טעאַטער־וועלט, בהשפעתו והשראתו של נח פּרילוצקי, עיתונאי, מבקר ופולקלוריסט, עורך־דין במקצועו (השלים את חוק לימודיו ב־1908). בעקבות השתתפותו בוועידת צ'רנוביץ, כנראה, הקדיש פּרילוצקי חלק גדול מפעילותו לכתיבה ואיסוף מקורות בתחומה של תרבות יידיש. ניתן על כן להגיד, כי השבועון טעאַטער־וועלט היה, מצד אחד, תוצאה ישירה של ועידת צ'רנוביץ, אולם מצד שני, ובעיקר, הוא בא לשקף הלוך־רוח של הזמן, בו תפס התיאטרון בערים מקום הולך וגדל כאמצעי חיבור בין היהודי העירוני ומשפחתו לבין עולם החיים המסורתיים והעיירה, שחדלו להיות (כבר אז) הוויה מוכרת לכול. בשנת 1908 נעשים נסיונות בערים הגדולות, בווארשה, באודסה ואפילו בקיוב, להקים להקות תיאטרון ולהגביר את המודעות לתיאטרון האמנותי, בשעה שהאופרטה והמלודרמה, במקרה הטוב, שלטו ברמה בתיאטרון יידיש. בשנת 1908 ניסה פרץ הירשביין — לראשונה — להקים תיאטרון אמנותי באודסה (רייזען 1914: 216–217). מאמציו של י. ל. פרץ למען תיאטרון אמנותי בווארשה בשנת 1908 הועתקו בחלקם לזירת הוועידה בצ'רנוביץ. בעיר לודז' פיתח יצחק קצנלסון פעילות תיאטרונית ענפה במסגרת אגודת הזמיר, שנוסדה לאחר מהפכת 1905, ובמסגרתה הוא ייסד חוג דראמטי ביידיש בשם דראַמאַטישע קונסט שהציג מחזות של שלום־עליכם, פרץ הירשביין, י. ל. פרץ ואחרים, כולל מחזותיו של קצנלסון עצמו (קאַצענעלסאָן נאַכומאַוו 1948: 137–139). בשנת 1908 הוא פרסם ביידיש את המחזה בחורים, שבו — בין היתר — באה לביטוי לראשונה בספרות יידיש גם מעורבותה של

האינטליגנציה היהודית הדו־לשונית (יידיש ועברית), בשאלות הזהות העצמית הארץ־ישראלית והבעיה הערבית בארץ ישראל.²⁰ לאזאר קאהאן מלודו, שהוזמן לבוא לוועידת צ'רנוביץ, בא כנציג האגודה דראמאטישע קונסט. משתתף אחר בוועידה, מיכאל וויכערט, אז בן 18, היה אחרי הוועידה ממארגני מסע סופרי יידיש בערי גאליציה ובוקובינה. וויכערט היה בצעירותו חובב תיאטרון יידיש פעיל; על פי עדותו הועיד עצמו כבר אז להקדיש עתותיו לתיאטרון יידיש.²¹

בשנת 1908 נתפרסמו ידיעות, אפילו מקיוב, על נסיונות רציניים בקרב חוגי התיאטרון של שחקנים יהודים המציגים ברוסית, שהשתדלו לארגן קבוצת תיאטרון ביידיש, במסגרת תיאטרון אמנותי (לא מסחרי).²²

הסעיף על סדר־היום של ועידת צ'רנוביץ, שהיה אמור לדון בענייני תיאטרון לא היה מקרי אפוא. הוא בא לאפשר מתן תשובה לצורך אמיתי שהתעורר בחיי התרבות המודרנית של יהודי מזרח אירופה. ביטוי בכתובים אנו מוצאים בשנת 1908 בדברי ההקדמה של ה. אַפּפּלֶבּרַג לכתב־העת טעאַטער־וועלט:

"דאָס טעאַטער האָט זיך אַפּגעלעבט אין פּאָלק, עס איז געוואָרן איינס פֿון זינע נויטבאַדערפֿטיקייטן. מער ווי שטענדיק ווערן היינט אַלערליי טעאַטערס באַזוכט, איבער הויפט בני אונדז ייִדן. [...] אַלזאָ דאָס פּאָלק זוכט, און וויל עפעס; זיין ייִדישע נשמה דאַרף נאַרונג. קענען זיי דאָס געפֿינען אין די ייִדישע טעאַטערס? [...] דער עולם זוכט זיך נאַרונג אויך אין די ציטונגען. [...] פֿאַר וואָס זשע זאָלן מיר עס אים ניט אָנווייזן? [...] פֿאַר וואָס, זאָלן מיר די ציט ניט אויסנוצן, די בעסטע ציט, ווען יענער זוכט און ווייס נישט וואָס, אָנצווייזן אים און צו דערקלערן וואָס." (טעאַטער־וועלט, תרס"ט, עמ' 4). (והתיאטרון חדר לחיי העם, הפך לאחד מצרכיו ההכרחיים. תיאטראות שונים זוכים לביקורי קהל עתה יותר מאי פעם, ובעיקר דווקא אצלנו, היהודים. – העם מחפש אפוא ומבקש דבר מה; נשמתו היהודית זקוקה למזון. כלום ניתן למצוא מזון זה בתיאטראות היהודיים? – הקהל מבקש מזון רוחני גם בעיתונים. – מפני מה אין אנו צריכים להצביע ולהראות לו? – מדוע שלא ננצל את הזמן, הטוב שבזמנים, כאשר מישוהו מחפש, ואף אינו יודע אל נכון מה הוא מחפש, ונבוא להצביע ולהסביר לו את ה'מה'?).

בשנת 1908 גברה מאד מעורבותו של י. ל. פרץ בענייני תיאטרון ודראמה. בשנת 1907 הוא פרסם את הנוסח הראשון של המחזה בני נאכט אויפן אַלטן מאַרק, אך מיד חש כי עליו להכין נוסח מתוקן חרש, ובמשך שנת 1908 עבד על נוסח ביניים של המחזה. הנוסח השני פורסם בשנת 1909. בחודשים מרץ–יוני 1908 נשא פרץ הרצאות פומביות בווארשה על הדראמה. בין יתר הנושאים הרצה גם על תפקיד התיאטרון בתרבות (שמערוק 1971: 34). חשוב לציין, כי פעילות אינטנסיבית זאת התרחשה סמוך לפתיחת ועידת צ'רנוביץ ותוך כדי התכתבות עם נתן בירנבוים על תוכן סדר־היום לוועידה.

ב־16 בנובמבר 1908 נוסדה האגודה ההיסטורית־אתנוגרפית היהודית (דובנאָוו 1962: כרך 2, 90–94). בזמן אחד נוסדה בפטרבורג גם האגודה למוסיקה

עממית יהודית (לקראת סוף 1908) (גינזבורג 1944: כרך 1, 239–246). לשתיהן אגודות אלה אין קשר ישיר לוועידת צ'רנוביץ, אף על פי שהוקמו מספר חודשים לאחר הוועידה. האגודה הראשונה קשורה ישירות לתוכנית דובנוב הצעיר, שפרסם בהיותו בן שלושים, בשנת 1891, פנייה פומבית בדבר הצורך לאסוף את המקורות לתולדות יהודי רוסיה. האגודה השנייה קשורה ישירות למפעלם של שאול גינזבורג ופסח מאַרְק מהשנים 1899–1901 באיסוף שירי עם ביידיש. אולם בפטרבורג נוסדה אגודה שלישית בשנת 1908, לפני השתיים האחרות, אבל אחרי ועידת צ'רנוביץ ובהשפעתה.

ב־12 באוקטובר 1908 נוסדה בפטרבורג אגודה ספרותית יהודית, שהעמידה לראשונה על סדר־יומה את שאלת השפות (יידיש, עברית, רוסית). בזכרונותיו דאג דובנוב להוסיף בסוגריים כי היה זה כחודשיים לאחר ועידת צ'רנוביץ. עד לאיסור פעילותה בשנת 1911 הספיקה האגודה, בשנים 1908–1910, לפתוח סניפים בכ־100 ערים ועיירות ברוסיה, כולל אודסה, וארשה וקייב (דובנאָוו 1962: כרך 2, 89–90). מן הראוי להוסיף כאן, כי בשנת 1908 החלה להופיע האנציקלופדיה היהודית ברוסית ב־16 כרכים (1908–1931).

התפתחויות אלו ברוסיה הצארית במשך שנה אחת, בקרב החברה היהודית הפוסט־מסורתית, משולבות בתהליכים היסטוריים־תרבותיים, אשר התחוללו בה החל מאמצע המאה ה־19. זו היתה חברה הנתונה להשפעות של מערכת תרבותית ולשונית תלת־ממדית (יידיש, עברית, רוסית) ושל יצירה יהודית על־ידי יהודים עבור יהודים. במערכת זאת היו יוצרים דו־לשוניים כמו מנדלי מוכר־ספרים (בסיפורת שלו ביידיש ובעברית), שמעון פֶרוֹג בשירתו (ברוסית וביידיש), ח. נ. ביאליק (בשירתו בעברית וביידיש), ויוצרים תלת־לשוניים כשמעון דובנוב, שכתב רוסית, יידיש ועברית. תופעה חדשה זו בתולדות יהודי רוסיה הצארית התקיימה והחזיקה מעמד עד מהפכת אוקטובר. הופעתה ברוסיה וכן חיסולה היו קשורים קשר הדוק בשאלות הלאומיות היהודית והפתרונות שעלו בזמנם.²³

מערך תלת־לשוני זה פעל כרב־מערכת תרבותית יהודית אחת עם חלוקה פונקציונאלית של תחומי השפעה בכל אחת משלוש השפות. אולם במודל התרבותי הזה, שכלל שתי שפות יהודיות ושפת־מדינה אחת לא־יהודית, היה יסוד מובנה של אי־יציבות לאורך זמן. מיד אחרי ועידת צ'רנוביץ נתגלו סדקים בתיפקוד המערך התלת־לשוני. באסיפת הייסוד של האגודה הספרותית בפטרבורג — שהשתתפו בה אנשי האינטליגנציה היהודית ושלשון הדיבור בה היתה רוסית — החלה להסתמן בבירור מגמה למען ספרות יהודית על טהרת לשון יידיש ונגד ספרות יהודית ברוסית. שמעון דובנוב המדווח על כך כעל חידוש בעל משמעות היסטורית, שהתרחש באוקטובר 1908, גם מצטט מיומנו הפרטי מאותו זמן את תגובתו, כפי שנוסחה אז (בתרגום מרוסית ליידיש): "אָ סײַמֶן פֿון דער צײַט? ווי לאַנג איז עס, ווען אַלץ וואָס מחוץ דער ייִדיש־רוסישער ליטעראַטור, האָט מען באַטראַכט ווי בטלנות?" (דובנאָוו 1962: כרך 2, 89–90). ומאותות הזמן? כמה זמן חלף מאז שחשבו כל דבר מחוץ לספרות היהודית־רוסית כבטלנות גרידא?²⁴

בתולדות ספרות יידיש נודעת לשנים 1907 ו־1908 חשיבות מיוחדת, על

החידושים שבה ועל ההתנגדות שעוררו. בשנים אלו באות לידי ביטוי בספרות יידיש, לראשונה בהיקף רחב, המגמות המודרניסטיות בנות־הזמן. הלכי הרוח הדקאדנטיים, שהפכו לנחלת חלק מהנוער היהודי לאחר מהפכת 1905, מצאו ביטוי באחד המחזות הראשונים של יצחק קצנלסון בשם דעקאדענטן, שהופיע בווארשה בשנת 1908 ואף הוצג בלודז'. בניו יורק קמה ב־1907 קבוצת סופרים צעירים, שהתנערה מהדרישה שעל הספרות בידיש לשקף אידיאולוגיות לאומיות וחברתיות. תחת זאת, הם נתנו ביטוי למגמות הדוגלות באמנות כערך עצמאי ובמתן ביטוי לעולמו של היוצר האינדיווידואלי. אחד המוטיבים האופייניים למודרניזם בספרות, למשל, הארוטיקה, מוצא את ביטויו בשנת 1908 הן בכתב־העת שלהם די יוגענד בניו יורק, והן בוילנה, בליטער־אַרישע מאָנאַטסשריפֿטן משנת 1908. כתב־עת זה מציין, בעצם אישיות עורכיו ומגמותיו המוצהרות, התרחקות מאידיאולוגיות חברתיות ולאומיות מוגדרות בעלות צביון פוליטי, והתרכזות בחינוך הקורא לערכים ספרותיים ואמנותיים גרידא, למען תרבות לאומית מודרנית בידיש ללא מעורבות פוליטית־מפלגתית (שמערוק 1971: 179–182; 198–200).

הצהרת צ'רנוביץ שיידיש היא שפה לאומית והקשרה ההיסטורי־תרבותי

מעקב אחרי השתלשלות הדיונים בעשר ישיבות מן המניין של הוועידה, מראה, שהיו בה חמישה מוקדים להתנגשות מגמות סותרות בתחומה של תרבות יידיש בזמן ההוא:

(א) החתירה להכרה פוליטית במעמדה של לשון יידיש כשפה לאומית בהקשר האוסטרי;

(ב) החתירה ליצירת התנאים, שיאפשרו ניהול מדיניות כלל־יהודית לשם טיפוח תרבות יידיש;

(ג) הצגת תוכניות מפורטות לקראת קבלת החלטות בקשר לתחומים שיש להעדיף בעבודה המעשית;

(ד) הקצאת תשומת לב לאספקטים שונים של חקר לשון יידיש ותרבותה והצגתם בוועידה;

(ה) פתיחת הוועידה לדיונים תיאורטיים בעניין עתידה של תרבות יידיש ויחסה לעברית.

ועידת הלשון בצ'רנוביץ, בניגוד לשמה הרשמי, לא עסקה אם כן בשאלות הנוגעות לשפת יידיש בלבד, אלא הפכה מראשיתה – עם קביעת התוכנית לסדר־היום של הוועידה כולה – לוועידה שמטרתה לדון (על פי תוכניתה) במכלול של אספקטים תרבותיים של החברה היהודית הדוברת יידיש באירופה ובאמריקה. ואלה סעיפי תוכנית סדר־היום של הוועידה שאושרו סופית, יום לפי פתיחתה (לפי עש"ק 1931: 62):

(1) די שפראך אַליין (אויסלייגעניש, גראַמאַטיק, פֿרעמדע און גניע ווערטער,

ווערטערבוך וכו'). [הלשון כשלעצמה — כתיב, דקדוק, מלים זרות וחדשות, מילון וכד'].

(2) די [ידישע] ליטעראַטור און די ליטעראַטן. [ספרות יידיש וכותביה].

(3) פֿאַרטייטשן פֿון תנ"ך. [תרגום התנ"ך].

(4) די בינע און די אַקטיאָרן. [הבמה והשחקנים].

(5) די פּרעסע. [העיתונות].

(6) דער יונגער דור. [הדור הצעיר].

(7) די אָנערקענונג פֿון יידיש. [ההכרה ביידיש].

המקום, הזמן והרכב המשתתפים היו הפחות מתאימים לדיון בתוכנית כזאת כמכלול אחד. בצ'רנוביץ, בירת בוקובינה, לא התגוררו בימים ההם סופרי יידיש ואף ספרות יידיש לא פרחו שם.²⁴ הבעיות שהטרידו את מארגני הוועידה היו זרות לתושבי צ'רנוביץ, ופרט לעניין אחר — ההכרה ביידיש כשפה — הם לא מצאו עניין בכל יתר סעיפי סדר־היום. הרכב המשתתפים היה בנוי על רוב גדול של בני המקום, ומיעוט המשתתפים באופן יחסי של באי רוסיה. 70 משתתפים נרשמו לוועידה — מהם היו 14 מרוסיה (כולל ז'יטלובסקי, שבא בפעם השנייה לארה"ב ב־1908 בכוונה להשתקע בה), 1 מרומניה, והיתר — 55 משתתפים — מגאליציה ובוקובינה. מבין 55 אלה נרשמו 8 כ'ליטעראַטן'. בין ה'ליטעראַטן' היה עורך כתבי־עת תעשייתיים בגרמנית, שאפילו לא ידע לדבר יידיש. בין יתר 47 — מתוך 55 — היו סוחרים, סטודנטים, רואי־חשבון, חוכרים וכיוצא באלה, וגם בדחן אחד (פֿרומקין 1908: 91–92; עש"ק 1931: 69–70).

הנושאים שסביבם התנהלו ויכוחים מרים והוצגו עמדות קוטביות בוועידה היו: עניין ההכרה בלשון יידיש (מבית ומחוץ); אם כן לנהל או לא לנהל מדיניות תרבותית כלל־יהודית במסגרת אגודה לספרות ותרבות יידיש; מה אופי העבודה המעשית שיש ללכד סביבה את כל הכוחות הציבוריים; מה מקומו של חקר לשון ותרבות יידיש בוועידה; מהי תמונת העתיד של לשון יידיש ותרבותה ומה מקומן בעם ישראל וכן מהו היחס לעברית.

חילוקי הדעות היו כל כך קוטביים בכל הנושאים האלה, עד כי לא היה לאל ידה של הוועידה לגשת לדיונים ולקיים את סדר־היום שאושר מראש, מבלי ללבן תחילה את חילוקי הדעות והגבולות, שמעבר להם לא היה טעם בשיתוף פעולה בין בעלי העמדות השונות. הדברים הגיעו מספר פעמים אל סף פיצוץ הוועידה, אולם רגש האחריות של המשתתפים וכיבוד המעמד ההיסטורי, הם אולי שמנעו זאת והסערות הסתיימו פעם בפרישתו של י. ל. פרץ מהנשיאות, והצטרפותו כחבר מן השורה בקהל שנכח באולם, ולקראת סוף הוועידה, בפרישה של אסתר פרוסקין מן הוועידה כמשתתפת, אבל השארותה בה כעיתונאית (פֿרומקין 1908: 103).

חשיבותה ההיסטורית של ועידת צ'רנוביץ לתולדות תרבות יידיש טמונה בעובדה, כי הוועידה — אף אם לא השיגה כל הישג ממשי בהשוואה לתוכנית שהציבה לעצמה — היתה לאירוע חשוב בעצם ההזדמנות שניתנה למשתתפיה להציג את ה'אני־מאמין' שלהם ולהתעמת עם תפיסות אחרות בעניין דמותה

הרצויה של תרבות יידיש בעתיד ודרכי הפעולה למענה. העימות המרכזי בוועידה לא היה בין יידיש לעברית — כפי שניתן היה להתרשם על פי התגובות בעיתונות לדיוני הוועידה — אלא בין שתי תפיסות ציבוריות קוטביות בתחומה של תרבות יידיש, שמקורן בהשקפות מנוגדות על מהות התרבות. התפיסה האחת היא: ראיית התרבות כפרי היצירה הרוחנית במסגרת ההוויה הלאומית לדורותיה. תפיסה זאת יוצגה בוועידה ובתרבות יידיש המודרנית בכלל, על-ידי י. ל. פרץ ומושג ה'גאָלדענע קייט' שלו (שרשרת הזהב; פרץ 1891: 87–88). התפיסה השנייה לעומת זאת היתה: ראיית התרבות כביטוי רוחני של ההמונים בהווה, שעיקרה היא שפת יידיש כמכשיר המשרת את האינטרסים הפוליטיים והחברתיים ומספק את הצרכים של מגזר חברתי מסוים בזמן, במקום ובתנאים היסטוריים נתונים (פרומקין 1908: 90).

תוצאות הקונפליקט בין שתי תפיסות אלו, המוציאות זו את זו והניגודים הנובעים מהן — ביחס לממדי הזמן, למושג הלאום, לעניין השפות של יהודים ולמדיניות התרבותית הרצויה בעתיד — כל הניגודים האלה באו לידי ביטוי חריף בימי הוועידה בצ'רנוביץ. נזכיר כאן, לדוגמה, התנגשות אחת העשויה להבהיר היטב את הקונפליקט:

בישיבה השלישית של הוועידה הוקדש הדיון לשאלות אירגון. פתח י. ל. פרץ בהרצאה, בה הציג בשם הנשיאות ובשמו, את רעיונו בעניין שהם החשיבו כמרכזי לשם הבטחת הצלחתה של הוועידה והוא: רעיון הקמת אגודה או אירגון מרכזי לספרות יידיש ותרבותה, עם פירוט פעילויותיו, והצעה לתקנון בן י"ג סעיפים. אירגון זה היה צריך להיות מופקד על ביצוע החלטות הוועידה (עש"ק 1931: 85–87).

בוויכוח הער שהתפתח בעקבות הרצאתו של פרץ (עש"ק 1931: 87–91) היו דעות רבות בעד וגם נגד, אולם לשם הדוגמה שלנו כאן נביא רק את תגובתה של אסתר פרומקין, כפי שמדווח הפאָרווערטס מן ה-17 בספטמבר:

"אסתר איז קעגן אַזאַ אָרגאַניזאַציע, ווייל דאָס וועט ווידער זײַן אַ מין כלל־ישראלי־פאָליטיק, וואָס פֿאַרטונקלט דעם קלאַסן־באַוווסטזײַן פֿון פֿראָלעטאַריאַט. די אינטערעסן פֿון דער בורזשואַזיע און פֿונעם פֿראָלעטאַריאַט זײַנען פֿאַרשיידן, דעריבער קאָן אַזאַ אַלגעמיינע ייִדישע אָרגאַניזאַציע אויף קײן פֿאַל ניט עקזיסטירן" (עש"ק 1931: 89). [אסתר מתנגדת לאירגון מעין זה, מפני שהוא היה בבחינת מדיניות כלל־ישראלית, המטשטשת את המודעות המעמדית. שונים הם האינטרסים של הבורגנות והפרולטריון, ועל כן אסור שאירגון יהודי כללי כזה קום יקום].

לאחר הדיון הכללי בהצעתו, קיבל י. ל. פרץ את הרשות למלת הסיום בהצגת תוכניתו. לקראת סיום הדיון בהצעתו הסתיימה גם הישיבה השלישית. תשובתו של פרץ למתדיינים ניתנה בישיבה החמישית, בישיבת אחר הצהריים של ה-17 בספטמבר לאחר השלמת דברי אחרוני המתדיינים. בדברי הסיום שלו כמדווח, התייחס פרץ לטענות השונות שהושמעו, אחת לאחת (עש"ק 1931: 98–99), ולבסוף העיר להשגות אנשי ה'בונד' על תוכניתו, באומרו כי — במה שנוגע

להצעות שרבים הציעו, לארגן את העבודה התרבותית במסגרת המפלגות הפוליטיות הקיימות, רואה הוא בכך דבר בלתי אפשרי. הוא הביע את רחשי הסימפטיה הגדולים ביותר ל'בונד', אבל היה סבור שהמפלגות היו סובייקטיביות מדי (ההדגשה שלי – י. ש.) בעבודת התרבות שלהן והציפו את שוק הספרות אך ורק ב'ברושורות' (עש"ק 1931: 98–99), משמע – תעמולה מפלגתית.²⁵ הגישה כולה והערה אחרונה זאת של פרץ, כנראה הכעיסו מאוד את אסתר פרומקין, עד כדי כך שברו"ח על הוועידה שפרסמה במאסף די נניע צינט (ספר רביעי, בשנת 1908 בוילנה) היא הזכירה דברים אלה של פרץ והוסיפה התקפה אישית עליו:

"אין דעם נאָמען פֿון דער ייִדישער שפּראַך, פֿון אַ ווירקלעך אַלגעמיינעם, ייִדיש־אַלועלטלעכען אינטערעס, האָט מען [...] פּראָיעקטירט צו באַשאַפֿן אַ נייַע אָרגאַניזאַציע אויף פֿאַרשפּרייטן קולטור [...] וועלכע האָט פֿון אָנהייב אָן געזאָלט זיך אָפּשניידן פֿון דער גאַנצער קולטורעלער טעטיקייט, וואָס ווערט געפֿירט ביז איצט דורך פֿאַרשידענע פֿאַרטייען, פֿאַריינען, חבֿרות, גרופֿן. פּרץ האָט דאָס גענוג שאַרף באַטאָנט [...] [ער] האָט אויסדריקנדיק זיין גרעסטע סימפּאַטיע צו דער באַוועגונג ייִדישער אַרבעט־פֿאַרטיי – געמעלדעט, אַז די ביז איצטיקע קולטורעלע טעטיקייט איז שטרענג פֿאַרטייש, אַז קיינע אַלגעמיינע קולטורעלע גיטער שטיצט זי נישט, אַז דאָס איז אַ קולטור פֿון אַגיטאַציאָנס־בראַשורן (און האָט פֿאַרגעסן, ווער עס האָט דווקא פֿאַרעפֿנטלעכט פֿילע פֿון זיינע אייגענע ווערק, למשל די גאַלדענע קייט אין רוסלאַנד און אויך אין אַמעריקע)" (פרומקין 1908: 98–99).²⁶ [בשמה של לשון יידיש, בשמו של אינטרס כללי, יהודי-עולמי – – הוצע להקים אירגון חדש כדי להפיץ תרבות – – שהיתה אמורה מלכתחילה להתנתק מן הפעילות התרבותית של המפלגות למיניהן, ואף של האיגודים, החברות והקבוצות. פרץ הדגיש את הפרט הזה באורח חריף למדי – – בבואו להביע את אהדתו הרבה ביותר אל מפלגת הפועלים היהודית הידועה. הוא הודיע שפעילותה התרבותית עד כה היתה מפלגתית מובהקת, והיא לא תומכת בשום ערכים כלליים, וזאת אפוא תרבות של חוברות תעמולה (והוא שכח מי פרסם רבים מכתביו, למשל 'שרשרת הזהב' – ברוסיה וגם באמריקה).

פרץ ודאי לא שכח כי זה לא מכבר, לפני שנה־שנתיים, הוא התארח בעיתוני ה'בונד'. הערתה הקנטרנית של אסתר אין בה כדי לטשטש את העובדה, כי בוועידת צ'רנוביץ נלחמו זו בזו שתי תפיסות בדבר מהות התרבות היהודית ודרך טיפוחה בידיש בעתיד. מאבק זה היה רצוף הצבעות על הצעות החלטה, שהוגשו במהלך הוועידה וכן התנגשויות מעל דוכן הנואמים. נושא היחס לעברית נגרר כסרח־עודף לאורך כל הדיונים כמעט, והיווה מעין אבן בוחן לעומק הפרספקטיבה ההיסטורית ומבנה זהותם היהודית של המתדיינים. תיאור השתלשלות העניינים מזווית זאת, לפני הוועידה, תוך כדי דיוניה ואחריה, הוא חלק מהותי של נושא דיונונו. אולם הדיון בוועידת צ'רנוביץ מבחינת גילויי היחס אל הלשון העברית חורג ממסגרת מאמר זה (ורסס 1996: 453–487).

לאחר סיום דבריו של פרץ בישיבה החמישית של הוועידה ולאחר הערתו כלפי

ה'בונד', שכוונה למעשה כלפי כל פעילות מפלגתית בתחום התרבות, קמה אסתר פרומקין והציעה שתי הצעות החלטה: א) לדחות על הסף את תוכנית האירגון של פרץ (ולמעשה של ראשי המארגנים של הוועידה) ולבחור לשכה בעלת תפקיד אינפורמטיבי גרידא, וכן להשתית את הוועידות הבאות על הצטרפות אירגונים ולא אנשים פרטיים; ב) לקבל החלטה האומרת כי: "מיר אָנערקענען די יידישע שפראך פֿאַר דער איינציקער נאַציאָנאַלער שפראַך פֿון ייִדן" (עש"ק 1931: 99). [אנו מכירים בלשון יידיש כלשון הלאומית היחידה של היהודים]. מכאן ואילך, ובמיוחד החל מהשיבה השישית, עוברים דיוני הוועידה בצ'רנוביץ לעסוק בעיקר בשני עניינים: א) בהכרה ביידיש, ולמעשה באספקט אחד בלבד של סעיף 7, האחרון של סדר־היום בוועידה – מתן הכרה, מצד באי הוועידה, ליידיש ולתרבות יידיש, מבחינת הזיקה שביניהן ללשון העברית והתרבות היהודית; ב) שאלות אירגון ומבנה האירגון הרצוי העומד לקום בתום הוועידה בצ'רנוביץ. לעניין זה היו השלכות מידיות על המשך הפעילות או שיתוקה בתחומה של ההכוונה והסיוע בעתיד להתפתחות לשון יידיש ותרבותה.

אף כי תוכנית האירגון של י. ל. פרץ נתקבלה עקרונית, לאחר הדיון וההצבעה בישיבה החמישית, גרמו ההצבעות החוזרות ונשנות באותו עניין, בישיבות הבאות, להתרוקנות תוכניתו מכל ערך מעשי ולהחלפתה (בסופו של דבר) בתוכנית מינימום אירגונית, שבינה לבין תוכנית פרץ לא נותר כל דמיון.

בעניין אחר, ההכרה ביידיש, עוררה הצעתה של אסתר פרומקין דיון ער והוגשו הצעות החלטה נוספות, המשקפות עמדות אידיאולוגיות ותמונות עתיד שונות. בישיבה השביעית, לאחר דיונים רבים, הועמדו להצבעה חמש הצעות החלטה ואלו הן (עש"ק 1931: 106–107):

1) הצעתו של י. ל. פרץ: "די קאַנפֿערענץ אָנערקענט ייִדיש אַלס אַ שפראַך פֿונעם ייִדישן פֿאָלק און פֿאַרלאַנגט די פֿאַראַייניקונג פֿון די ייִדן אין דער ייִדישער קולטור און אין דער ייִדישער שפראַך." (הוועידה מכירה ביידיש כלשונו של העם היהודי ודורשת את אחדות היהודים בלשון יידיש ותרבותה).

2) תוספת יונה קרעפל (להצעתו של י. ל. פרץ): "דורך דעם דאָזיקן באַשלוס האָט די קאַנפֿערענץ נישט די פּוּנה צו שמעלערן די באַדײַטונג און דעם ווערט פֿון דער העברעיִשער שפראַך פֿאַרן ייִדישן פֿאָלק." (בהחלטה זו אין כוונה הוועידה לצמצם את חשיבותה וערכה של הלשון העברית בעיני העם היהודי).

3) הצעת אסתר פרומקין: "די קאַנפֿערענץ אָנערקענט ייִדיש אַלס די איינציקע נאַציאָנאַלע שפראַך פֿונעם ייִדישן פֿאָלק. העברעיִש האָט אַ באַדײַטונג פֿון אַ היסטאָרישן דענקמאָל, וואָס אויפֿצולעבן אים איז אַן אוטאָפּיע." (הוועידה מכירה ביידיש כלשון הלאומית היחידה של העם היהודי. חשיבותה של העברית היא כערך־זכרון היסטורי, שהקמתו לתחייה אינו אלא אוטופיה).

4) ההצעה של כתריאל (לעאָן כאָזאַנאָוויטש (חזנוביץ)): "ייִדיש איז אַ נאַציאָנאַל־שפראַך פֿונעם ייִדישן פֿאָלק, און אין די לענדער, וווּ עס וווינען קאָמפּאַקטע ייִדישע מאַסן, פֿאַרלאַנגען מיר פֿולע פּאָליטישע און געזעל־שאַפֿטלעכע גלייַך־באַרעכטיקונג." (יידיש היא לשון לאומית של העם היהודי,

ובארצות בהן חיים המוני יהודים בצפיפות אנו דורשים למענה זכויות פוליטיות וחברתיות שוות).

5) הצעת זייטלובסקי, אש ונומברג: "ידיש איז די נאציאנאלע שפראך פונעם יידישן פאלק, אבער יעדער מיטגליד פון דער קאנפערענץ און פון דער צוקונפטיקער ארגאניזאציע איז פריי צו דענקען וועגן העברעישי ווי אזוי עס דיקטירן אים זיינע פערזענלעכע איבערצייגונגען." [יידיש היא הלשון הלאומית של העם היהודי, אך כל משתתף בוועידה וחבר באירגון העתיד לקום רשאי באורח חופשי להתייחס לעברית בהתאם להשקפותיו האישיות].

לשון ההחלטה שהתקבלה לבסוף, לאחר מספר שלבי הצבעה וניסוח נוסף על-ידי ועדה מיוחדת, היא: "די קאנפערענץ אָנערקענט די יידישע שפראך פֿאַר אַ נאַציאָנאַלע שפראַך פֿון יידישן פֿאלק און פֿאַדערט פֿאַר איר פֿאַליטישע, געזעלשאַפֿטלעכע און קולטורעלע גלפֿיך-באַרעכטיקונג; אָנמערקונג — די באַציונג צו העברעישי בליבט פֿריי." 27 [הוועידה מכירה בלשון יידיש כלשון לאומית של העם היהודי והיא תובעת למענה שוויון-זכויות פוליטי, חברתי ותרבותי; הערה: היחס לעברית פתוח לכל משתתף (לפי טעמו ודעתו)].

החלטה זאת של הוועידה (בעיקר חלקה הראשון, המצהיר על יידיש כ"א נאציאנאלע שפראך פון יידישן פאלק") זכתה להד נרחב ביותר בעיתונות היהודית, ונערמו בעקבותיה וסביבה תילי תילים של פירושים למילת 'א' שב"א נאציאנאלע" וגו'. בימים ההם העלה כל אחד לחלק זה של ההחלטה פירוש ההולם את נטיות ליבו או את תפיסתו הכוללת בעניין התרבות היהודית.

שמעון דובנוב ראה בהחלטה זאת הכרזה על יידיש כעל שפה לאומית לצד עברית (דובנאוו 1962: כרך 2, 89). אפילו אברהם רייזען, אשר ברגע קבלת חלק ראשון זה של ההצהרה יצא מגדרו והתחבק והתנשק מרוב שמחה באמצע אולם הוועידה עם שלום אש (עש"ק 1931: 107), מודה לימים בזכרונותיו, כי "דאָס האָט אייגנטלעך, בשתיקה געמיינט, אַז אויך העברעישי איז אַ נאַציאָנאַלע שפראַך" (רייזען 1933: 3). [פירושו למעשה, כי בשתיקה התכוונו, שגם עברית היא לשון לאומית]. רייזען מזכיר, שבוועידה הוא היה בין הקיצוניים ותמך בנוסח ההחלטה, הדומה לזו שהוגשה על-ידי אסתר פרומקין (שם: 1).

בבסיס הפירושים של דובנוב ורייזען היתה הנחה, כי כוונת הוועידה היא לגיטימית, וכי ייתכן להכריז הכרזה שממנה משתמעת הצהרה על שתי שפות לאומיות של העם היהודי, זו לצד זו. למעשה היה קיים כבר אז תקדים היסטורי בכיוון זה, על רקע פעילותו של אריה לייבל טויביש (1863–1933), מראשוני הציונים בגאליציה, וקבוצתו, שהחל מסוף שנות ה-80 (עוד לפני המפקד של 1890), יצאו בקריאה (ביידיש) ליהודי גאליציה ובוקובינה, להכריז על יידיש כשפת הריבור שלהם, כדרך היחידה להשיג הכרה בלאומיות היהודית הנפרדת. 28 על כן, לאחר פעילות עיתונאית וציבורית מסורה בכיוון זה במשך כ-20 שנה, פרש לייבל טויביש, נציג יהודי צ'רנוביץ בוועידה, את הכרזת צ'רנוביץ, בין היתר בזו הלשון:

"יידיש שרייבן און יידיש רעדן האָט בײַ אונרז קיין מאָל נישט געהייסן קעגן

העברעיש, נאָר קעגן דײַטש, קעגן פּויליש וכדומה. דאָס איז געווען אונדזער שטאַנדפּונקט פֿאַר צוואַנציק יאָר, און אויף דעם שטאַנדפּונקט שטיי איך נאָך ער־היום הזה. [...] מיר זײַנען ייִדן — ווײַל מיר רעדן ייִדיש! אפֿשר וועלן מיר אַ מאָל רעדן העברעיש. יא, איך בין פֿעסט איבערצײַגט, אַז מיר וועלן אין ארץ־ישׂראל זיכער רעדן העברעיש, דאָס איז אָבער פֿאַר אַלע פֿאַלן אַן עסק וואָס דאָרף נאָך דויערן מער פֿון ימים־ושנים. מיר קענען און ווילן אָבער בשום־אופֿן אויך ניט אויפֿגעבן אונדזערע נאַציאָנאַלע רעכט דאָ אין די לענדער וווּ מיר וווינען [...] און דאָ מוז זײַן דער יסוד פֿון אונדזער נאַציאָנאַלער עקסיסטענץ ניט דאָס לשון וואָס מיר וועלן אַ מאָל רעדן, נאָר דאָס לשון וואָס מיר רעדן שוין, אונדזער ייִדיש!“ (עש״ק 1931: 262).²⁹ ולכתוב ייִדיש ולדבר ייִדיש מעולם לא נחשב אצלנו כהתנגדות לעברית, אלא דווקא כהתנגדות לגרמנית, פולנית או כדומה. זו היתה עמדתנו לפני עשרים שנה, ואני עדיין ממשיך לתמוך בעמדה זו. — אנחנו יהודים מפני שאנו מדברים ייִדיש! אפֿשר ונדבר בעתיד עברית. כן, הריני משוכנע מאוד, שבארץ־ישׂראל נדבר בלי ספק עברית, אלא שזה ענין שיימשך יותר מאשר ימים או שנים אחדות. אך אין אנו מוכנים בשום אופן לוותר על זכויותינו הלאומיות בארצות בהן אנו גרים — ואילו כאן צריך להיות היסוד של קיומנו הלאומי לא בלשון שנדבר בה בעתיד, אלא בלשון שאנו מדברים עכשיו, בלשון ייִדיש שלנו!].

דרך הפירוש של החלטת הוועידה על־ידי דובנוב, ריזען ולייבל טויביש, הובילה, אם כן, לכיוון העלאת אפשרות, שגם ייִדיש וגם עברית שתיהן הן שפות לאומיות ושוות־מעמד זו לזו. לעומת כיוון זה, הועלו אז פירושים אחרים ומנוגדים בתכלית, כגון הטיעון כי “אַז ייִדיש איז אַ נאַציאָנאַל־שפּראַך פֿונעם ייִדישן פֿאָלק, הייסט דאָס, אַז העברעיש איז ניט מער אונדזער נאַציאָנאַלע שפּראַך, הייסט עס, אַז מע וויל, ייִדן זאָלן קיין העברעיש ניט לערנען [...]” (עש״ק 1931: 264).³⁰ [ייִדיש היא לשון לאומית של העם היהודי, פירוש הדבר שעברית אינה עוד לשון לאומית שלנו, הווה אומר — מתכוונים, שיהודים לא ילמדו עוד עברית —]

הפירוש החד־משמעי, כי החלטת צ’רנוביץ היא נגד עברית ובעד ייִדיש — כשפה לאומית של העם היהודי, שתבוא במקומה (“אַלס ערזאַץ אויפֿן אָרט פֿון העברעיש”) — מוצאים אנו בדברי משה קליינמאן (1870–1948), מראשי הפובליציסטים הציונים בזמנו, עורך הטאָגבלאַט מלמברג (1904–1908). במאמר תשובה פולמוסי נגד פירושו של אריה לייבל טויביש, פירש קליינמאן את ההחלטה ואת תוספת ההערה שבהחלטת צ’רנוביץ — האומרת שהיחס לעברית פתוח לשיקול דעתו של כל אדם — כביטוי לשלילה מוחלטת של השפה העברית וזו לשונו:

“ייִדיש [...] מוז יעדער ייִד אָנערקענען אַלס אַ נאַציאָנאַל־שפּראַך, אלא ניט, גייט ער אַרויס (לפֿי־דעתכם) פֿון פּלל־ישׂראל; און העברעיש [...] מוז מען ניט אָנערקענען, מע מעג זיך באַצײַען צו דעם לשון ווי צו אַ פֿרעמדער זאַך, מען מעג עס פֿײַנט האָבן און דערצו חזק מאַכן; מען מעג טרעטן מיט די פֿיס אַלע זײַנע הייליקטימער, מען מעג פֿאַרליימדן זײַנע לערער און באַשימפּפֿן אַלע זײַנע

טיכטיקסטע אַרבעטן – און דאָך איז מען אַ כשרער ייד, דען, אַזוי האָט איר געפסקנט אין טשערנאָוויץ מיטן כוח פֿון די גרעסטע פוסקים אין יידנטום – ה' נתן בירנבוים, ה' שלום אַש, ה' אברהם רייזען און האשה הצנועה מרת אסתר" (עש"ק 1931: 267–268).³¹ נביידיש – – מוכרח כל יהודי להכיר כלשון לאומית, ואם לא – הרי הוא יוצא (לפי דעתכם) מכלל ישראל; ואילו בעברית – – אין הכרח להכיר, מותר להתייחס אליה כאל דבר זר, מותר לשנוא אותה ואף ללעוג לה; מותר לרמוס ברגליים את כל קודשיה, מותר לשלול את כל מוריה ולקלל את עבודותיה המעולות – ואף על פי כן להישאר יהודי כשר. באשר כך פסקתם בצ'רנוביץ מכוח הפוסקים הגדולים ביותר ביהדות – הארון נתן בירנבוים, הארון שלום אַש, הארון אברהם רייזען והאשה הצנועה מרת אסתר!.

האשמות כאלה בדבר היחס של הוועידה לעברית, ופירוש כזה של הצהרת צ'רנוביץ, אינם עומדים בפני בדיקה השוואתית בענין העמדות, המניעים והמעשים של כל המזכרים לעיל. בלהט הפולמוס הפנים-ציוני בין קליינמאן לטויביש על משמעות הצהרת צ'רנוביץ, יש להבחין שהראשון נסחף אל מעבר למה שלשון ההחלטה מאפשרת לפרש. ערבוב שמו של נתן בירנבוים בכפיפה אחת עם אסתר מעוררת סימני שאלה, באשר לטיב ולמהימנות הבסיס שעליו משעין קליינמאן את טענותיו, אלא אם כן מדובר ביצר הפולמוס לשמו. נדמה כי קליינמאן מייחס לוועידת צ'רנוביץ בכלל ולהחלטה המרכזית שלה, הזדהות עם אחת הקבוצות שהשתתפו בוועידה – ה'ידישיסטן' – שגם היא לא היתה עשויה מעור אחד, ובוועידה עדיין לא היתה מאורגנת ומגובשת כלל וכלל. אם נכון הדבר שאת המושג 'ידישיסטן' טבע ה. ד. נומבֶּרג (לפי טענת זלמן רייזען כנ"ל), הרי שמושג זה נולד במחצית השנייה של 1908 או אף ב-1909, שכן אנו מוצאים אותו כבר בחוברת של משה קליינמאן אונזער נאַציאָנאַל־שפּראַך שהופיעה בשנת תרס"ט (שם, עמ' 3). מן ההקשר ברור כי הוא אחד מהראשונים שמשתמש במונח 'ידישיסטן' כנגזר משם הלשון שכנראה אז גם החלה להיקרא מחדש 'ידיש', אחר הפסקה של כמאה שנה.³² בשנת 1908 נמצאים רבים שעדיין מדברים על 'ז'ארגון' במקום 'ידיש' ועל 'ז'ארגוניסטן' במקום 'ידישיסטן'. גם אצל קליינמאן, אף כי הוא מזכיר לעתים את המונח 'ידיש' (קליינמאן תרס"ט: 86, וכן הערה 32), ממשיך מחבר הטקסט לכל אורכו לכנות את שם השפה לא כ'ידיש' אלא משתמש הלאה במונח 'ז'ארגון'. אצל קליינמאן מובנת הפסיחה על שתי הסעיפים, שכן יחסו לידיש הוא יחס משכילי, כאל מכשיר יעיל שיש להשתמש בו למטרות הפצת הציונות בקרב העם.³³

יש יסוד איתן לשער, כי גם בוועידת צ'רנוביץ (אף כי אין אפשרות להסתמך על הפרוטוקול שאבד), כבר מופיע השם 'ידיש' ככינוי לשפה, לצד המונח 'ז'ארגון', בפי י. ל. פרץ (עש"ק 1931: 75 ואילך), בדברי ה. ד. נומברג (השווה: עש"ק 1931: 255 ואילך), בפי אריה לייבל טויביש (השווה: עש"ק 1931: 260 ואילך) ועוד. עניין לעצמו הוא הבירור באיזו מידה קשור השימוש בימים ההם בכינויים 'ז'ארגון' ו/או 'ידיש' ברמת המודעות וטיב היחס לשפה. ההנחה היא כי במעבר מ'ז'ארגון' ל'ידיש' יש כדי לשקף מודעות עצמית גדלה והולכת לירושה תרבותית חיה. נראה

כי ועידת צ'רנוביץ ממוקמת באחד השלבים האחרונים של התהליך, לפני ש'ז'ארגון', כשם של שפה יהודית עתיקה, הפך סופית להיות שוב 'יידיש', ככינויה של שפה זאת בפי יהודים בדורות קודמים. ב־1888 עדיין קורא לה שלום־עליכם בשם 'ז'ארגון' כשיגרת הימים ההם, אולם באותה השנה ובמשך כ־8 שנים (1888–1895) עושה שמעון דובנוב הכרה עם ספרות יידיש, כמבקר ספרותי ברוסית בווסכוד. הוא מתקרב להלן עוד יותר ליידיש כתיאורטיקן של האוטונומיזם היהודי (1897–1906), ולבסוף הוא מגדיר את אחד האספקטים של התפתחות תולדות תרבות היהודים בזמנו באמצעות כותרת אחד מספרי זכרונותיו על התקופה, בשם פֿון זשאַרגאָן צו יידיש.³⁴

הרישא של ההחלטה לגבי יידיש בוועידת צ'רנוביץ, יותר משהיא באה להחריף את המתח שבין מצדדי יידיש לבין נאמני העברית, היא באה לנסח סיומו של תהליך היסטורי – המעבר המודע מתרבות ה'ז'ארגון' של המאה ה־19 לתרבות יידיש במאה ה־20, על רקע עלייתה של הלאומיות היהודית על סדר־היום הציבורי. הסיפא של ההחלטה בדבר חופש ההתייחסות לעברית, יותר משהיא באה לציין כי יידיש היא גם תחליף וגם יורשת של הלשון העברית ותרבותה, היא נוספה להחלטת הוועידה מתוך הכרה, שיידיש היא חלק של התרבות היהודית החיה ואין הוועידה עוסקת בשאלת ריב הלשונות ובוויכוח על הבכורה בתרבות היהודית של המאה ה־20. מבחינות אלו מהווה הצהרת צ'רנוביץ פשרה בין מגמות ואידיאולוגיות שונות ויריבות, שנציגיהן השתתפו בוועידה.

הערות

- 1 טרם חוברה רשימה ביבליוגרפית מלאה של כל סוגי הפרסומים על ועידת צ'רנוביץ בשעתה ובעקבותיה. מקצת מן הפרסומים האלה מופיעים ברשימות הביבליוגרפיות ובהערות של החיבורים הבאים: עשק 1931: XIII; XVII–XV; ווינררץ 1973: כרך 1, 298 ואילך, ובכרך ההערות; ווינררץ 1973: כרך 3, 315–317; Goldsmith 1976: בעיקר 183–222, 277–293; Fishman 1981: 392–394; ורסט 1996.
- 2 ראה: עשק 1931: 63–66, וכן ראָזסוֹט (Pazsbot), גל' 33, עמ' 10. ראָזסוֹט היה כתב־עת ותיק ובעל מוניטין של האינטליגנציה היהודית־רוסית, אחד המקורות החשובים לענייננו. הציטוטים וההתייחסות למקור זה במאמרנו הם על־פי התרגום ליידיש בתוך: עשק 1931.
- 3 גם שלום אַש תמך בפרץ בהתנגדו להצעת נומברג מטעמים טאקטיים (עשק 1931: 65), אולם אם לשפוט על־פי דעותיו ותפקידו במהלך הוועידה עצמה, תוך כדי שיתוף עם מתנגדי פרץ, אין לראות בתמיכתו כאן (גם על־פי נימוקיו המפורשים) אלא צעד טאקטי בלבד, מתוך כוונה לא להקשות על עניינה של יידיש בעת הוועידה.
- 4 על עטיפת הגליונות הראשונים של דאָס יודישע וואָרט (למשל, גל' 4, 5) הצהיר על כך אַברהם רייזען באותיות קידוש לבנה, אולם מטעמי זהירות לא הוסיף את המלה 'איינציקע' (יחידה). בתוך כתב־העת אמנם פורסמו מאמרים, שדגלו ביידיש כשפה הלאומית היחידה של העם היהודי כולו (ראה למשל, מאמרו של מ. רובינשטיין מה־5 בפברואר 1905, אונדזער נאַציאָנאַלע שפראַך, שנדפס בגליון 7 של דאָס יודישע וואָרט).

- 5 בין המייסדים של האגודה בסוף 1904 היו: חיים אלכסנדרוב, חיים זיטלובסקי, לעאן קאָברין, אברהם ליאָסין, קלמן צונזער, מרים שומר ויהודה־לייב כהן, ראה: רייזען 1933: 40-39.
- 6 פינסקי 1948: 501. אודות בירנבוים ראה: עש"ק 1931: 264.
- 7 ראה הטקסט כולו על שער המעטפה הכחולה של דאָס יודישע וואָרט, גל' 4, מיום ה'24 בינואר 1905 וגם בגל' 5. לא בכל הגליונות של כתב־העת, שהחל להופיע ב'3 בינואר 1905 מופיעה ההצהרה של אברהם רייזען, המשתרעת על העמוד כולו (טקסט וגראפיקה).
- 8 ראה למשל מאמרו של ל. שאַפיראָ 'צו דער פֿראַגע וועגען העברעאיש און יודיש', שאברהם רייזען פרסם בתוך יאָר־בוך פֿראַגרעס, ווארשא תרס"ד, עמ' 57-68.
- 9 על הקשר בין נתן בירנבוים ליידיש לפני ועידת צ'רנוביץ ואחריה ראה: Fishman 1981: 9, הערה 3 והשווה: עש"ק 1931: 71-74.
- 10 דער טונקעלער (יוסף טונקעל), 'יידישיסטן - אַ מאַנאַלאָג פֿון אַ קיעווער ייד', דער ספֿר פֿון הומאַרעסקעס און ליטעראַרישע פֿאַראַדיעס, עמ' 122-130.
- 11 במחזה היחיד, בארבע מערכות, שהירש־דוד נומקרג כתב, בשם 'די משפחה', שהודפס בהמשכים בעיתונות יידיש בשנים 1912-1913 — מתוארת משפחה יהודית על פרשת דרכים בשנים 1906-1910, תקופה המקבילה לשנות ועידת צ'רנוביץ. משבר הזהות העצמית והיהודית של הדור הצעיר, מתואר בשלוש המערכות הראשונות (הפחד והחמלה בנוסח אריסטו). במערכה הרביעית מביא נומברג את שלב הקטרוזיס, בצורת תוכנית כל־יהודית בשמו של עליאַש, הדמות האידיאלית היחידה במחזה מתחילתו, בן הרב בעיירה יהודית, צעיר מודרני המחובר בו בזמן למסורת אבות, דמות של מנהיג החותר לפתרון הדילמה הקיומית שבשלוש המערכות הראשונות — ברצונו להנהיג מהפכה תרבותית ולפתוח עידן חדש בתולדות העם היהודי באשר הוא שם, על בסיס תרבות יידיש. המחזה הופיע כספר נפרד בהוצאת ב. קלצקין בוויילנה, כנראה ב'1914.
- 12 בהסתמך על היומון דער פֿריינד, גל' 192, 1908.
- 13 ראה הערת המערכת (עש"ק 1931: 197) על השימוש שעשתה בספר במידע שבדו"ח אסתר, כמקור היסטורי (למשל, ראה: עש"ק 1931: 90-91) ועל העקרון שלפיו בחרה בקטעים שהיא הדפיסה שם.
- 14 אסתר פרומקין, שהיתה אחת ממזכירות הוועידה, פרסמה דברים אלה במלואם, לראשונה בד"ר בירנבויםס וואָכענבלאַט, נומ' 3, סעפטעמבער 18, 1908.
- 15 דיון מפורט בשאלת הלשונות יידיש ועברית אצל אישים אלה, לפני ועידת צ'רנוביץ ובעקבותיה ראה אצל וָרְסֶס 1996: 454-456; 465-466; 478-481.
- 16 דברי פרץ במאָניש, בפרק ד':

אַנדערש וואָלט מיין ליד געקלונגען
 כּוֹזָל פֿאַר גוים גוים זינגען
 נישט פֿאַר יידן, נישט זשאַרגאָן! —
 קיין רעכטן קלאַנג, קיין רעכטן טאָן!
 ס'האַט פֿאַר ליבע, פֿאַר געפֿיל
 נישט קיין פֿאַסנד וואָרט, קיין סטיל.

(פרץ 1947: כרך 1, 20-21; השווה לנוסח מוקדם יותר בפרץ 1888)

הד אַחר וָדאי עוֹרְרֵתִי
 לוֹ לְגוֹיִים גוֹיִשׁ שְׂרֵתִי
 לאַ בֵּיִיִדִישׁ, לאַ ז'אַרגאָן!
 לאַ צִלִּיל נְכוֹן, לאַ טוֹן נְכוֹן!

(תרגם שמשון מלצר, על נהרות, תשל"ז, 524)

- גם אצל פרץ עצמו התחולל תהליך הדרגתי של נסיגה מהסתיגויותיו לגבי יידיש בין השנים 1887-1908, ראה: טורניאנסקי 1965: 221.
- 17 על כך כותב דובנוב בהרחבה בזכרונותיו: "פאר מיר, דעם סיסטעמאטיקער, איז געווען העכסט באַלערנדיק צו שמועסן מיט אַ מענטשן, וואָס איז נישט פאַרבונדן מיט קיין שום ריכטונגען, נאָר ער האָט זינע אַריגינעלע געדאַנקען אימפּראָוויזירט אין פּראָצעס פֿון ריידן. אַבראַמאָוויטש האָט זיך געהאַט זיין אייגענעם צוגאַנג צו יעדער באַזונדערער פּראָגע: דעם מיטשמועסער, וואָס האָט געוואָלט גיין אין דער ברייט, האָט ער געצווונגען זיך אַראָפּצולאָזן אין דער טיף פֿונעם פּראָבלעם. זיין אומגלייכער געדאַנקען-גאַנג האָט אָפֿט מיד געמאַכט, זינע פּאַראַדאָקסן האָבן אַרויסגעבראַכט פֿון די פֿלים" (דובנאָו I 1961, עמ' 239-240). [כאיש המחקר והסדר היה לי עניין רב לשוחח עם אדם, שאינו קשור לשום צד ומגמה. יש לו רעיונות מקוריים שהוא מאלתר תוך כדי דיבור. לאברמוביץ היתה גישה משלו לכל שאלה ושאלה: את בן-שיחו, שביקש לקלוט את ההיקף והרוחב, הוא הכריח לרדת אל העומק. הלוך המחשבות הבלתי-סדיר לא פעם היה מייגע. הפאראדוקסים שלו לא פעם היו עשויים ממש להוציא מן הכלים]. דובנוב מתאר כאן את התנהגותו של מנדלי מוכר-ספרים באחד מהחוגים הספרותיים בהם השתתף. את תיאורו משלים דובנוב בדברו על תגובותיו של מנדלי לבעיות הזמן והקיום היהודי, בחוג אודסאי אחר שבו השתתפו שניהם, ביחד עם אחד העם ואחרים בשנים 1897-1901: "[עס] זענען געווען אויך קוריאָזן: עס עפֿנט זיך די זיצונג: דער סעקרעטאַר לייענט דעם פּראָטאָקאָל פֿון דער פֿאַריקער זיצונג, וווּ עס זענען אויספֿירלעך און געוויינלעך-פֿינקטלעך איבערגעגעבן געוואָרן אונדזערע וויפּוחים. יעדער איינער באַשטעטיקט דאָס אָנגעשריבענע אָדער טראָגט אַריין קליינע צוגאַבן. אַבראַמאָוויטש אָבער דערקלערט, אַז ער האָט גאַרנישט געזאָגט דאָס, וואָס איז פֿאַרשריבן. דער סעקרעטאַר פּראָטעסטירט, די איבעריקע באַשטעטיקן די פֿינקטלעכקייט פֿון פּראָטאָקאָל, און ער, צוגעקוועטשט צו דער וואַנט, רופֿט אויס: 'איך בין דען מחויב צו געדענקען אַלץ, וואָס איך האָב געזאָגט אויף דער פֿאַריקער זיצונג?'... און באמת, קאָן מען געדענקען אַן אימפּראָוויזאַציע, ווען אַנשטאַט איר קומט שוין איצט אַ ניעע?" (דובנאָו 1929, עמ' 120-121). [והיו גם קוריוזים: הישיבה נפתחה, המזכיר קורא את פרוטוקול הישיבה הקודמת, ובו תמצית מפורטת ובדרך כלל מדויקת של דברי הוויכוחים שהיו בינינו. כל אחד מאשר את הכתוב או מכניס תיקונים קלים. אברמוביץ, לעומת זאת, מכריז, שהוא כלל וכלל לא אמר את מה שכתוב כאן. המזכיר מוחה, הנוכחים מאשרים את דיוק דברי הפרוטוקול. ואילו הוא, כאשר נלחץ אל הקיר קורא: "כלום חייב אני לזכור כל מה שאמרתי בישיבה הקודמת?" ובאמת, כלום אפשר לזכור אימפרוביזציה כאשר על דל השפתיים כבר נוצר אילתור חדש?].
- 18 הירחון החל להופיע בוורלנה בינואר 1908 (יצאו לאור 4 גליונות בין ינואר למאי 1908).
- 19 על הוויכוח בין עברית ליידיש בא"י מאז 1907 ועל היחס ליידיש בא"י בעקבות ועידת צירנוביץ ראה פילובסקי 1980: 1-15 וכן ורסס 1996: 475-478.
- 20 בחורים; קאָמעדיע 1 אָקט. וואַרשאָ, פֿערלאַגס-ביוראָ, תרס"ט-1908 (יש מספר הדפסות סטריאוטיפיות ללא תאריך. בספריית בית לוחמי הגיטאות מצאנו את ההדפסה המקורית ובה ציון השנה). על הקשר בין המחזה למציאות היהודית באירופה ובא"י, בשנת 1908, ראה שיינטוך תש"ן: 47-48, 157-158.
- 21 עיין בזכרונות מיכאל וויכערט 1960, כרך 1, פרקים 23, 24 ובמיוחד: עמ' 156, 160, 163-166.

- 22 ראה ליטערארישע מאָנאַטסשריפטן, ערשטעס בוך ינואר 1908, עמ' 155-156; דריטעס בוך, אפריל 1908, עמ' 96-98. במדור 'ליטעראריש-קינסטלערישע כראַניק'.
- 23 סקירה ממצה של הקשרים בין שאלות הלאומיות היהודית והתרבות התלת-לשונית החדשה לפני המהפכה הרוסית ראה אצל שמרוק 1966: 58-64.
- 24 השאלה 'למה צ'רנוביץ' הועלתה מעל דפי העיתונות ביום פתיחת הוועידה, בדער פֿרײַנד, גל' 186 (ראה לפי עש"ק 1931: 30).
- 25 השווה פירוש אסתר פרומקין לדברי י. ל. פרץ (אסתר 1908: 99). אסתר משתמשת, בין היתר, במונח 'אַגיטאַציע־אַנס־בראַשורן' וכמו כן ראה שם, עמ' 91.
- 26 הכוונה היא לפרסום הנוסחים הראשונים של מחזהו ביידיש 'די גאָלדענע קייט' בדי צוקונפֿט הניו־יורקי ובמאסף הספרותי בוויילנה די וועלט 2, 1907, וכן ליצירות פרץ שנדפסו בפאָלקסצייטונג, שהופיע מפרברואר 1906 עד אמצע 1907, בוויילנה.
- 27 וואַנווילד 1908: 14. במקור העיקרי לחקר הפרטים של דיוני הוועידה, אין נוסח החלטה מלא במקום המתאים לכך (עם תום ההצבעות על סעיפי ההחלטה), השווה: עש"ק 1931: 111.
- 28 ראה האוטוביוגראפיה של אריה־לייב טויביש בחוברת בשם זכרונות, וינה 1922, שפרסמו תלמידיו ומעריציו לרגל יובל ה־30 לפעילותו הציבורית. לראשונה נתפרסמה האוטוביוגראפיה בפאָלקספֿרײַנד, טשערנאָוויץ 1911. השווה עש"ק 1931: 261.
- 29 נדפס לראשונה בטאָגבלאַט (לעמבערג), 15.10.1908.
- 30 שם. מצוטט במאמרו של טויביש, ללא ייחוס למישהו בשמו; מן ההקשר במאמר, אפשר שהכוונה היא למושה קליינמאן.
- 31 נדפס לראשונה בטאָגבלאַט (לעמבערג) מס' 199, 16.10.1908. דיון מקיף בהחלטת הוועידה בצ'רנוביץ ובשאלת השפה הלאומית מתוך בסיס מנומק ושיטתי לעמדתו זאת, ראה בחוברת מיוחדת ביידיש שפרסם אז משה קליינמאן, אונזער נאַציאָנאַל־שפראַך, אודסה תרס"ט, במיוחד עמ' 8, 12-13, 25-27. יצא ב־10.000 עותקים, בהוצאת 'ציוניסטישע קאָפיקע־ביבליאָטהעק'.
- 32 ראה שם, עמ' 4, בלשונו [...] דער ייִדישער זשאַרגאָן, וועלכן מען רופֿט הייַנט שוין 'ייִדיש'. לגבי השאלה, מתי חודש השם 'ייִדיש' במאה ה־20, יש מקום לבירור יסודי נפרד. בשנת 1903, עם הופעת העיתון היומי הראשון ביידיש דער פֿרײַנד, מעיר מנדלי מוכר־ספרים לעורכו, שאול גינזבורג, כי המלה 'זשאַרגאָן' אינה מתאימה. עיין במכתבו של מנדלי אל שאול גינזבורג מיום 18.2.1903 (תאריך חדש: 13.3.1903). לגבי השימוש בשם 'ייִדיש' במאות הקודמות ככינוי לשפת הדיבור של היהודים ראה ווינררײַך 1973: כרך I, סעיף 85.1, עמ' 326; סעיף 86, עמ' 327 — שם מרחיב ווינררײַך את הדיון על תולדות השימוש בכינויים 'זשאַרגאָן' ו'ייִדיש' במאה ה־19. מכתבו של מנדלי אל שאול גינזבורג נמצא במחלקת כתבי־היד והארכיונים, בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים. אני מודה לירון סחיש, שעזר לי למצוא אותו. מנדלי מוכיח את גינזבורג על השימוש במלה 'ז'ארגאן', לאמור: [...] איך גלייב איך, אָז איר ווילט וויסן מיין מיינונג גאַנץ ערנסט, נאָר אַ מיינונג איז גוט צו וויסן פֿאַר דער חופה, נישט דערנאָך. איר זאָלט מיך געווען פֿרײַער אַ שטייגער פֿרעגן וואָלט איך בשום־אופן נישט צוגעלאָזט זאָגן אויף דעם פֿרײַנד פֿעננטלעך: 'די ערשטע טעגלעכע זשאַרגאַנישע צייטונג'. פֿע! 'זשאַרגאָן' איז אַ שענדלעך וואָרט, אַ צונעמעניש אַזוי ווי 'זשיד'. און אַז אַ ייד, אַ יידל הייסט עס, זאָגט אויף זיך אַליין 'יאַ זשידקאָ' איז נישטאָ קיין מיאוס וואָרט דערפֿון. האָט איר געהערט אַ שפראַכע פֿון אַ פֿאַלק, אַ לשון, וואָס איך רעד, שרײַב און גיב אויף אים אַרייס אַ צייטונג זאָל איך רופֿן 'זשאַרגאָן'!! ניין, אויב אַזוי, איז אַ שאַנדע טאַקע זיך מיאוס מאַכן דאָס מויל [...].
- (הריני מאמין לך, שאתה מבקש ברצינות לדעת את דעתי, אלא שדעה מוטב לדעת לפני

החופה ולא אתריה. לו היית שואל אותי לפני כן, לא הייתי מאשר בשום אופן את הכינוי הרשמי של העיתון פֶרפֶנד כ'העיתון היומי הראשון בז'ארגון'. פויו 'ז'ארגון' זו מלה מבישה, מעין כינוי-גנאי, כמו הכינוי 'זיד'. וכאשר יהודי, כלומר יהודון, קורא לעצמו 'אני זידקן' – כלום אין זו מלה מכוערת? כלום שמעת כי לשונו של עם, שאני מדבר בה, כותב ואף מוציא עיתון, תיקרא בפי ז'ארגון? לא. ואם כך, הרי זו בושה ממש ללכלך את הפה...].

- 33 ב' 1908 אנו מוצאים כבר שימוש עקיב במונח 'ידיש', לפני הוועידה ואחריה, הן בהקדמת עורכי 'ליטעראַרישע מאַנאַטסשריפֿטן' מחודש ינואר, והן במאמרו של ה. ד. נומברג על ועידת צ'רנוביץ, 'צו וואָס אַ נאַציאָנאַלע שפּראַך?' בתוך טעאַטער-וועלט תרס"ט, גל' 1-2 מחודש תשרי, עמ' 7. בעיקר ראה: וואַנווילד 1908. וכן שים לב לשמו של המאסף 'יודיש' (חלק ראשון), בעריכת י. ל. פרץ, שהופיע בתר"ע (1909) בווארשה.
- 34 ראה דובנאָוו 1929. הזכרונות נכתבו בין השנים 1916-1925 ונדפסו לראשונה באמצע שנות ה-20 ב'טאָג' הניו־יורקי.

מראי מקום

- גינבורג שאול 1944: היסטאָרישע ווערק 1, ניו־יורק.
 דובנאָוו שמעון 1929: פֿון זשאַרגאָן צו ייִדיש און אַנדערע אַרטיקלען, ליטעראַרישע זכרונות, וילנה.
- 1961: דאָס בוך פֿון מיין לעבן, זכרונות און רעיונות: מאַטעריאַלן פֿאַר דער געשיכטע פֿון מיין צייט 1, בואָנוס אייךס/ניו־יורק.
 — 1962: דאָס בוך פֿון מיין לעבן 2, בואנוס אייךס/ניו־יורק.
 וואַנווילד מ. 1908: וועגן ייִדיש, וארשה.
 וויכערט מיכאל 1960: זכרונות: גאַליציע, ווין, בערלין 1890-1918, תל-אביב.
 ווינררץ מאַקס 1973: געשיכטע פֿון דער ייִדישער שפּראַך 1, באַגריפֿן, פֿאַקטן, מעטאָדן, יוואָ, ניו־יורק.
 ורסס שמואל 1996: זעידת צ'רנוביץ בראי העיתונות העברית, מלשון אל לשון, ירושלים, 487-453.
 טורניאַנסקי חוה 1965: ידי גילגולים פֿון י. ל. פרצעס מאַניש, די גאַלדענע קייט 52, תל-אביב, 224-205.
 טעאַטער-וועלט תרס"ט: טעאַטער-וועלט, איללוסטרירטעס וואַכענבלאַט פֿאַר טעאַטער, ליטעראַטור, קונסט, וויסענשאַפֿט און פֿערווילונג, פֿון ה. עפּפּעלבערג, וארשה.
 ליטעראַרישע מאַנאַטסשריפֿטן 1908: ליטעראַרישע מאַנאַטסשריפֿטן, פֿרייע ביהנע פֿאַר ליטעראַטור און קונסט, רעדאַגירט פֿון ש. גאַרעליק, א. וויטער, ש. ניגער, וילנה.
 נאָווערשטערן אַברהם 1971: 'שלום-עליכם און זין שטעלונג צו דער שפּראַכן-פֿראַגע', די גאַלדענע קייט 74, תל-אביב, 188-164.
 עשיק 1931: די ערשטע ייִדישע שפּראַך-קאַנפֿערענץ: באַריכטן, דאָקומענטן און אַפּקלאַנגען פֿון דער טשערנאָוויצער קאַנפֿערענץ 1908, יוואָ, וילנה.
 פּילובסקי אריה לייב 1980: ייִדיש וספרותה בארץ-ישראל 1907-1948, דיסרטאציה, האוניברסיטה העברית בירושלים.
 פינסקי דוד 1948: 'געבורט פֿון דער טשערנאָוויצער קאַנפֿערענץ', אַ בלעטל זכרונות, די צוקונפֿט, ספטמבר 1948, 501-498.

- פֿרומקין אסתר 1908: 'די ערשטע יידישע שפראך קאָנפֿערענץ', די נײַע צײַט 4, זאַמלבוך, וילנא, 89-104.
- פּרץ יצחק לייבוש 1888: 'מאַניש', די יודישע פֿאַלקסביבליאָטעק, אַ בוך פֿיר ליטעראַטור, קריטיק און וויססענשאַפֿט (עורך ומ״ל: שלום-עליכם), קײַב, 155.
- 1891: 'בילדונג' (מאמר פתיחה לכרך הראשון של הקובץ הספרותי 'די אידישע ביבליאָטעק'), כאן: מתוך אַלע ווערק 16, בואנוס איירס, 87-88.
- 1947: אַלע ווערק 1, לידער און פּאָעמען, ניו־יורק.
- קאַצענעלסאָן-נאַכומאַוו צפורה 1948: יצחק קאַצענעלסאָן — זײַן לעבן און שאַפֿן, בואנוס איירס.
- קליינמאַן משה תרס״ט: אונזער נאַציאָנאַל־שפראַך, אודסה.
- רייזען זלמן 1914: לעקסיקאָן פֿון דער יודישער ליטעראַטור און פּרעסע, רעד' ש. ניגער, וארשה.
- 1927: לעקסיקאָן פֿון דער יודישער ליטעראַטור, פּרעסע און פֿילאָלאָגיע 2, וילנא.
- 1933: 'יידישיסטן פֿאַר טשערנאַוויץ', יודישע ליטעראַטור און יודישע שפראַך, ערך שמואל ראָזשאַנסקי, בואנוס איירס, 22-41. (המאמר פורסם בעיתון היומי 'טאָג' בוילנא).
- שיינטוך יחיאל תש״ן: יצחק קצנלסון — כתבים שניצלו מגיטו וארשה וממחנה ויטל, ירושלים.
- שמרוק חנא 1966: 'תרבות יהודית בברית־המועצות', גשר 2-3 (47-48), 58-80.
- שמערוק חנא 1971: פּרצעס ייאוש־וויזיע, אינטערפּרעטאַציע פֿון י. ל. פּרצעס 'בײַ נאַכט אויפֿן אַלטן מאַרק' און קריטישע אויסגאַבע פֿון דער דראַמע, ייִוואָ, ניו־יורק.
- 1981: 'שלום-עליכם', לעקסיקאָן פֿון דער נײַער יודישער ליטעראַטור 8, ניו־יורק, 677-706.
- Goldsmith Emanuel S. 1976: *Architects of Yiddishism at the Beginning of the Twentieth Century*, A Study in Jewish Cultural History, London.
- Fishman Joshua A. 1981: *Never Say Die! A Thousand Years of Yiddish in Jewish Life and Letters*, Paris – New York – The Hague.